

TANJA TOROPAINEN

Adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit Mikael Agricolan teoksissa

1. Johdanto

Tarkastelen tässä artikkelissa adjektiivialkuisien yhdyssubstantiivien käyttöä ja kehitystä vanhassa kirjasuomessa, erityisesti Mikael Agricolan teoksissa. Kiinnostavimpia sanatyypin sanoista ovat sellaiset, joissa alkuosan adjektiivi ja loppuosan substantiivi kongruoivat luvussa ja sijassa keskenään (esim. *omatunto* : *omantunnon* : *omiintuntoihin*). Sanatyypille on ominaista, että kongruoiminen vaihtelee: joidenkin lekseemien yhdysosat kongruoivat aina tai silloin tällöin, joidenkin osat eivät kongruoi koskaan (Lehtinen 1984, 517; Eronen 1996, 12; KK 2015, 46–48).

Kirjakielessä yhdysosiltaan kongruoivia adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja on esiintynyt alusta alkaen. Nykykielessä niitä on *Ison suomen kieliopin* mukaan satakunta sanakirjalekseemiä (ISK 2004 § 420). Rakennetyypin katsotaan olevan karttuva (KK 2015, 46). Vaikka jotkin Agricolan käyttämistä adjektiivialkuisista yhdyssubstantiiveista ovat käytössä nykyisinkin (esim. *liikanimi*, *pahateko* ja *uusikuu*), Agricolan teoksissa ja nykykielessä esiintyvien adjektiivialkuisien yhdyssubstantiivien välillä on myös huomattavia eroja. Agricola on muodostellut yhdysanoja luovemmin, mikä näkyy muun muassa siinä, että yhdysubstantiivin alkuosana voi olla muukin kuin johtamaton adjektiivi (esim. *savinenastia*) (vrt. Ahlqvist 1877, 79). Lisäksi Agricolalla esiintyy kongruenssia sellaisissa sanoissa, joissa se ei nykykielessä tunnu mahdolliselta (esim. *pelasta siis minun Sielun heidän Mässestens / Ja minun yxinäijsen Jaloijstpeuroijsta*, A-I-279-[Ps-35:17]).

Tutkimukseni tavoitteena on kuvata, millaisia Agricolan teosten adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit ovat. Selvitän myös, miten sanatyyppi on kehittynyt ja muuttunut myöhemmin vanhan kirjasuomen kaudella. Agricolan teksteissä yhdysosien kongruoiminen näyttää olevan yleistä. Tarkastelen, mitä yhdysosia ja lekseemeitä kongruoiminen koskee, ja tutkin myös, mitä kongruoimiselle tapahtuu myöhemmissä vanhan kirjasuomen kauden teksteissä. Koska Agricolan yhdysosat ovat yleensä käänöslainoja (ks. esim. Vaitinen 2003, 2007), olen selvittänyt mille latinan-, saksan- ja ruotsinkielisille sanoille adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit on muodostettu vastineeksi, vaikka yhdysosien kongruoiminen ei selitykään vieraiden kielten kautta.

Artikkeli etenee niin, että luvussa 2. esitellään työn teoreettinen ja metodinen tausta. Luvussa 3. kuvataan käytetyt aineistot ja niiden rajaukset. Luku 4. on laaja analyysiluku, jossa kuvaillaan Agricolan teoksiin sisältyvien adjektiivialkuisien yhdyssubstantiivien alkuosana esiintyviä adjektiiveja ja niiden morfologisia ominaisuuksia. Alaluvuissa 4.2.1.–4.2.3. käsitellään yhdysosien kongruenssia muun muassa sijamuotojen ja uudismuodosteiden kannalta. Luvussa 4.3. seurataan adjektiivialkuisien yhdyssubstantiivien kulkua saman tekstin eri käännöksissä, ja luvussa 4.4. keskitytään yhdysosan vieraskielisiin vastineisiin. Vanhan kirjasuomen sanakirjassa mukana olevia adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja esitellään luvussa 4.5., jonka jälkeen on päätelmäluke.

2. Tutkimuksen teoreettinen ja metodinen tausta

Tutkimusaihe johdattaa pohtimaan yhdyssanojen syntykysymyksiä. Yhdyssanojen kategorian ajatellaan syntyneen syntagmaattisista sanaliitoista, jotka toistuvuutensa ja semanttisen kiinteytensä vuoksi on alettu tajuta kokonaisuuksiksi (esim. Itkonen 1966, 235; Häkkinen 1990, 145; Kastovsky 2011, 328–329). Kongruoivat adjektiivialkuiset substantiivikokonaisuudet häilyvät mitä suurimmassa määrin syntagmaattisen sanaliiton ja leksikaalisen yhdyssanan rajamaastossa. Juuri kongruenssi on sanaliittoon ja kokonaisuuden lausekemaisuuteen viittaava piirre, ja oikeastaan vain kokonaisuuden eriytynyt merkitys viittaa kongruoivien tapausten yhdyssanaisuuteen (vrt. murteiden osalta Tuomi 1989, 28). Sen sijaan ne adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit, joiden alkuosa on perusmuodossa ja joiden osat eivät kongruoi keskenään, ovat selviä yhdyssanoja (ISK 2004 § 400).

Suomalais-ugrilaisissa kielissä yhdyssanakategorian syntymisen on arvioitu ajoittuvan kantasuomalaiseen kauteen, koska etäsukukielissä (saamea ja unkaria lukuun ottamatta) on vähemmän yhdyssanoja kuin itämerensuomen ja saamen muodostamalla kielialueella (Häkkinen 1990, 145). Kaisa Häkkinen (mp.) on esittänyt ajatuksen, että tiivistymiskehitystä on saattanut vauhdittaa attribuuttikongruenssin kehittyminen itämerensuomeen. Attribuuttikongruenssi on tavallaan pakottanut kielenkäyttäjät erottamaan toisistaan syntaktiset, kongruenssin piiriin kuuluvat attribuuttirakenteet ja leksikaaliset, kongruenssisäännön ulkopuolelle jäävät yhdyssanat. Kahtiajako ei kuitenkaan ole ollut täydellinen, mikä näkyy juuri yhdysosiltaan kongruoivissa adjektiivialkuisissa yhdyssubstantiiveissa.

Agricolan teokset ajoittuvat tietenkin kantasuomea huomattavasti uudempaan aikaan, mutta vanhimmissa kirjallisissa dokumenteissa voi olettaa olevan jonkinlaisia heijastumia kehitysvaiheesta, jossa yhdyssanakategoria monipuolisuudessaan on ollut vasta kehitysmässä ja jossa yhdyssanojen ohella myös sanaliitot tai liittosanat¹ voivat olla leksikaali-

1 Kun liittomuotoisia kokonaisuuksia tai sanayhtymiä tarkastellaan lekseemienä, tuntuu mielekkäältä käyttää termiä liittosana, koska se rinnastuu termeihin perussana ja yhdyssana, joissa jälkiosa osoittaa, että kyseessä on sana, ja alkuosa viittaa sanan morfologiseen muotoon. Liittosana tarkoittaa vakiintunutta yhden sanan veroista mutta kuitenkin useasta eri sananmuodosta koostuvaa ilmausta (Itkonen 1966, 236; Häkkinen 1990, 147).

sia yksiköitä. Tällainen oletamus on todennäköinen, sillä vasta-alkanut kirjakieli tarvitsi runsaasti uusia sanavaroja ja myös uusia sananmuodostuskeinoja, joita ammennettiin sekä puhutusta kielestä että vieraista kielistä. Ennen Agricolan aikaa suomen kieltä oli viljelty lähinnä vain puhuttuna. Tutkijat ovat havainneet, että puhutun kielen ja kehittyneen yleiskielen sanastot ovat erilaisia. Esimerkiksi Tuomo Tuomi (1989, 28) on todennut murreosanastoa esitellessään, että kuvailevat ja määrittelevät ilmaukset ovat murteissa tavallisesti yksittäissanon muodostamia sanaliittoja (esim. *riihen lattia*), kun yleiskielessä niiden asemesta käytetään yhdyssanamuotoisia selitteen- tai määritelmänluonteisia alakäsitteiden nimityksiä (esim. *rautatieasema*).

Vaikka yhdyssanojen ajatellaan syntyneen sanaliitoista, ei pidä ajatella niin, että jokainen yksittäinen yhdyssana olisi syntynyt vähittäisen kehittymisen kautta sanaliitoista. Sen sijaan tällä tavoin aikoinaan syntynyt yhdyssanarakenteen prototyyppi on tarjonnut mallin, jonka pohjalta on voitu muodostaa uusia yhdyssanoja. Analogian merkitys on siis yhdyssanakategoriassakin tärkeä. (Itkonen 1966, 239; Kastovsky 2011, 329.)

Käytän tutkimusaineiston analyysissä etenkin vertailevaa sekä kvantitatiivista menetelmää. Aineiston kvantitatiivinen käsittely tuo näkyviin tyyppillisyyksiä ja erikoisuuksia. Aineiston vertailu lähdetekstien vastineisiin kertoo Agricolan sanan- tai vastineenmuodostusprosessista ja voi selittää Agricolan tekemiä sanastollisia ratkaisuja. Agricolan omien käännösten vertailu antaa puolestaan tietoa muutoksista, joita käännösten välillä on mahdollisesti tapahtunut. Tutkimus edustaa sekä diakronista kielentutkimusta että filologista tekstintutkimusta.

3. Aineisto ja sen rajaukset

Käytän tutkimuksessa kahta varsinaista aineistoa, joiden kokoamisperiaatteet eroavat hieman toisistaan. Vanhempi aineisto sisältää adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja Agricolan teoksista ja uudempi vertailuaineisto vastaavia yhdyssanarakenteita Agricolan jälkeiseltä vanhan kirjasuomen kaudelta. Agricolan teokset koostuvat yhdeksästä kirjasta, joista käytän artikkelissa seuraavia nimityksiä ja Agricolan koottujen teosten (1987) sivunumerointiin ja Kaino-korpuksen käytäntöön perustuvia viitteitä:

Aapinen = *Abckiria*, 1559 (1. p. ilmestyi ilmeisesti 1543) (A-0-01-024)

Rukouskirja = *Rucouskiria / Bibliasta / se on / molemista Testamentista / Messuramatusta / ia muusta monesta / jotca toysella polella Luetellan / cokoonyoymettu Somen Turussa*, 1544 (A-I-1-877)

Uusi testamentti = *Se Wsi Testamenti*, 1548 (A-II-1-719)

Käsikirja = *Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menoista*, 1549 (A-III-1-80)

Messu = *Messu eli Herran Echtolinen*, 1549 (A-III-81-144)

Piina = *Se meiden HERRAN Jesusen Christusen Pina / ylesnousemus ia taiuaisen Astumus / niste Neliest Euangelisterist coghottu*, 1549 (A-III-145-195)

Psalttari = *Dauidin Psaltari*, 1551 (A-III-197-435)

Veisut = *Weisut ia Ennustoxet Mosesen Laista ia Prophetista Wloshaetut*, 1551 (A-III-437-711)

Profeetat = *Ne Prophetat. Haggaj. SacharJa. Maleachi*, 1552 (A-III-712-792)

Agricolan teoksia edustavan aineiston kokoamisessa on pyritty täydellisyyteen: aineistoon on otettu Agricolalta kaikki yhdyssubstantiivit, joiden alkuosana on sellainen adjektiivi, joka voi kongruoida edusosan substantiivin kanssa. Mukaan ei siis ole otettu tapauksia, joissa yhdyssanan alkuosana on taipumaton adjektiivi. Aineistossa olevien yhdyssanojen osat eivät kuitenkaan aina kongruoi keskenään, sillä adjektiivialkuisille yhdyssubstantiiveille on ominaista, että yhdyssosien välinen kongruenssi vaihtelee. Agricolan yhdyssanat on kerätty Agricolan morfosyntaktisen tietokannan (Inaba 2007) koodausten, Kotuksen Kaino-korpuksen ja Agricolan koottujen teosten näköispainoksen (1987) avulla. Uudempi aineisto on kerätty *Vanhan kirjasuomen sanakirjasta* (VKS), ja se on otos vanhassa kirjasuomessa esiintyvistä adjektiivialkuisista yhdyssubstantiiveista.

Vanhemman aineiston kokoamisperusteena on käytetty yhteen kirjoittamista: Agricolan teoksista on otettu mukaan ne merkityskokonaisuudet, jotka on teksteissä kirjoitettu yhteen. Tästä on muutama poikkeus, jotka selvitetään tarkemmin edempänä. Aineiston keruu ei muulla tavalla oikeastaan olisikaan mahdollista, sillä adjektiivin ja substantiivin muodostamat substantiivilausekkeet ovat teksteissä tavallisia, ja selvin keino merkityskokonaisuuden muodostavien lekseemien tunnistamiseksi on yhteenkirjoitus. Sanojen yhteen ja erilleen kirjoittaminen on tosin ollut Agricolalla vaihtelevaa ja epäsäännöllistä. Mielestäni se ei kuitenkaan ole sattumanvaraista. Yhteen kirjoittaminen on usein merkityksen, tekstiyhteyden tai typografisen ympäristön motivoimaa. Sanojen yhteen kirjoittamisessa voikin nähdä tarkoituksellisuutta. Yhteen kirjoittamisen tarkoituksellisuus ei kuitenkaan ole samaa kuin nykykielessä pyrkimys kirjoittaa sama sanayhtymä aina säännömukaisesti ja johdonmukaisesti joko yhteen tai erilleen. Tarkastelen aihetta tekeillä olevassa väitöstutkimuksessani, joka käsittelee Agricolan yhdyssanoja ja yhdyssanamaisia rakenteita.

Vanhassa kirjakielissä esiintyy yhdyssanojen lisäksi liittomuotoisia sanayhtymiä, jotka muodostavat yhdyssanojen kaltaisia merkityskokonaisuuksia. Tutkimuksessaan vanhan kirjasuomen yhdyssanoista Raimo Jussila (1994, 13) on todennut, että nykykielen yhdyssanaa vastaa vanhassa kirjakielissä monesti sanaliitto. Myös genetiivialkuiset yhdyssanat ovat nominatiivialkuisia yleisempiä, mikä Jussilan mukaan on merkki muodosteiden vakiintumattomuudesta. Yhteen ja erilleen kirjoitettujen tapausten vaihtelu voidaan nähdä oikeinkirjoitukseen liittyvänä asiana, mutta yhtä lailla voidaan ajatella, että taustalla on erilaisten sanarakenteiden – yhdyssanojen ja liittosanojen – vaihtelu. Vanhan kirjakielen liittosanat kaipaivat erillistä tutkimusta. Niiden tutkiminen on kuitenkin hankalaa ja edellyttää toimivien tutkimusmetodien kehittämistä. Koska ajatella, että Agricolan teoksissa esiintyy lekseemienä liittosanoja, ja koska aineiston keruun peruseriaatteena on ollut yhteen kirjoitettujen adjektiivien ja substantiivien muodostamien kokonaisuuksien poiminta, olen jättänyt aineistosta pois muutaman sanan, jotka *Vanhan kirjasuomen sanakirjassa* tai Jussilan *Vanhat sanat* -teoksessa (1998) on esitetty

yhdyssanoina. Kyse on nykykielen kannalta merkitykseltään vakiintuneista käsitteistä, jotka jossakin vaiheessa Agricolan jälkeen on alettu kirjoittaa yhdyssanoiksi, mutta Agricola on ilmaissut käsitettä liittosanaalla. Aineiston ulkopuolelle jätetyt sanaliittomuotoiset lekseemit ovat *korkeakoulu* (*Corkian Schouluns*, A-III-593-[Dan-e:o]), *pahahenki* (*pahan hengen*, A-I-489) ja *uusivuosi* (*Wden woden² päiue*, A-I-006). Lisäksi aineiston ulkopuolelle on jätetty erisnimet *Kuollutmeri*, *Punainenmeri* ja *Uusimaa*, jotka esiintyvät Agricolalla useimmiten erilleen kirjoitettuna.

Agricolan teksteissä on aineistoon hyväksytyjen lisäksi muitakin yhdyssanoja, joiden alkuosa on adjektiivi ja loppuosa substantiivi. Tutkimukseen ei kuitenkaan ole otettu mukaan sellaisia sanoja, joiden alkuosana on taipumaton tai vaillinaisesti taipuva adjektiivi tai nominaalinen sanavartalo (esim. *epä-*, *eri-*, *puna-*, *sini-*, *vasta-*), koska tällaiset sanat eivät voisi missään tapauksessa kongruoida edussanana olevan substantiivin kanssa. Tutkimuksen ulkopuolelle on jätetty myös substantiivit, usein tekijännimet, joiden alkuosana on jossakin sijamuodossa taipunut, yleensä adverbimainen sana (esim. *turhanpuhuja*, *eläväksi-*, *hyvän-*, *pahoin-*, *pyhäksi-*, *terveeksitekijä*; samantapaisia ovat myös lekseemit *vanhurskaus* ja *pyhäinpäivä*). Aineistosta on jätetty pois myös sanat *hyvänteko* (A-I-495) ja *pahanteko* (A-I-127-[Esr-9:13]), jotka kyllä muistuttavat aineistossa mukana olevia sanoja mutta joissa yhdyssanan alkuosa on genetiivimuodossa eikä näin ollen kongruoi edusosan kanssa kuin genetiivimuodossa. Aineistoon ei ole otettu myöskään yhdysadjektiiveista johdettuja substantiiveja, jotka kuuluvat vasta sekundaarisesti adjektiivialkuisten yhdyssubstantiivien ryhmään (esim. *kovakorva(i)suus* < *kovakorvainen*, *pitkämielisyys* < *pitkämielinen*; samantapainen on myös verbaalinomini *pahasuomus*).

Aineistoon eivät myöskään kuulu bahuvihihydyssanat, jotka rakenneosiltaan voivat olla adjektiivin ja substantiivin yhdistelmiä mutta merkitykseltään adjektiiveja (*harmaapää* 'harmaapäinen, vanha', *heikkomieli* 'epäuskoinen', *omaehto* 'vapaaehtoinen', *vapaaehto* 'vapaaehtoinen'). Aineistosta on jätetty pois myös lekseemi *suurivaltias*, joka tekstiyhteytensä perusteella on adjektiivi (*Sen Swriualtian Herran / Corkeiman ia Ylenuekeuen Pämiehen / Herran Gustauin*, A-III-198-[Ps-e:o]). Sen sijaan aineistossa on lekseemi *vapaamieli*, joka muistuttaa bahuvihiheja mutta on teksteissä selvästi substantiivisessa merkityksessä (esimerkki 1). Sanan saksan- ja ruotsinkieliset vastineet ovat substantiivit *freidigkeit* 'rohkeus, uskallus; avoimuus' (L) ja *frijmodigheet* 'ujostelemattomuus; avomielisyys' (GVB).

- (1) Sijnä v. Lugussa hen tule Uskon hedhelmehen ia Tecoon / Quin on Rauha / ilo / Rackaus Jumalan polen ia Inhimisten / irstaus / **wapamieli** / ia Wahua Toiuo murehesa ia kerssimises (A-II-409-[Rom-e])

2 Agricolan atk-muotoisissa teksteissä on heittomerkillä osoitettu nasaaliviiva, jota on Agricolan painetuissa teoksissa käytetty korvaamaan nasaalikonsonantin merkkiä. Tavallisesti viiva on merkitty nasaalia edeltävän vokaalin päälle, ja viiva luetaan joko *m-* tai *n-*konsonantiksi esiintymisyhteyden mukaan, esim. *enēbi* > *enembi* 'enempi'. Artikkelin sisennetyissä esimerkeissä olen korvannut nasaaliviivat kursivoidulla nasaalimerkillä lukemisen helpottamiseksi. Tekstinsisäisissä kursivoiduissa esimerkeissä lisätyt nasaalimerkit näkyvät kursivoimattomina.

Mukaan ei ole otettu myöskään teksteissä adverbisesti käytettyjä sanoja ja fraaseja *karvahasmieles oleman* 'olla pahoilla mielin', *olisi koriasmieles* tai *korjasmieles* 'ylpeillä' (*korea* ~ *koria* ~ *korja* 'ylpeä, ylimielinen', VKS), *suuresvaikutukses* 'mahtavasti' (vrt. R1933 *Herran ääni käy valtavasti*, R1992 *Herran ääni on mahtava*) ja *täyttääriiviä* 'kovaa vauhtia, kovasti, hirmuisesti' (MAT 1987, 924; Lönnrot s.v. *riiwi*; vrt. L *schrecklich*) (esim. 2–5), vaikka ne ovatkin muodostukseltaan adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja. Muotojen *karvahasmieles*, *koriasmieles*/*korjasmieles* ja *suuresvaikutukses* kiteytymistä on vaikea arvioida, koska esiintymät ovat yksittäisiä, mutta ilmaus *täyttää riiviä* näyttää olleen laajemmin käytössä, koska se mainitaan Lönnrotin sanakirjassa. Lisäksi erilaiset sanojen *mieli* ja *karvas* yhdistelmät (*karvahillamielin*, *mielikarvahalla*, *mielikarvahisa*) esiintyvät Agricolan kielessä adverbiaaleina (Vaittinen 2007, 536). Koska muodosteiden syntaktinen käyttö on erilaista kuin muilla adjektiivialkuisilla yhdyssubstantiiveilla, tapaukset on rajattu aineiston ulkopuolelle.

- (2) Ei teiden taruitze meiden polestam **caruahasmieles** oleman. Mutta ette te caruahillamielin oletta / sen te teette sydemişesist tadhosta. (A-II-505-[2Kor-6:12])
- (3) Keske nijte quin Rickat ouat tesse Mailmas / Ettei he olisi **coriasmieles** (A-II-584-[1Tim-6:17])
- (4) Se HERRAN äni keupi woiman cansa / Se HERRAN äni keupi **swreswaikutuxes** (A-III-248-[Ps-29:4])
- (5) COska Ephraim oli Israelis corghotettu / nin hen **teutteriue** Epeiumalutta oppi (A-III-628-[Hos-13:1])

Muutamassa tapauksessa olen poikennut keruun peruseriaatteesta. Olen nimittäin ottanut aineistoon myös erilleen kirjoitetut tapaukset, joissa adjektiivi on nominatiivimuodossa ja substantiivi taipuneena jossakin sijassa. Tapauksissa esiintyvä inkongruenssi viittaa siihen, että adjektiivi on menettänyt itsenäisyytensä ja muuttunut leksikaaliseksi ainekseksi, yhdyssosaksi. Näitä tapauksia olen löytänyt kuusi: *liikavihma* 'liiallinen sade' (*lica wihmal*, A-III-374-reun1), *mustakansa* 'vars. Pohjois-Afrikassa asuneista hyvin tummaihoisista ihmisistä' (*musta canssaldä*, A-III-470-[Jes-11:11]), *pitkäperjantai* (*pitke periantain*, A-I-872) ja *pyhäpäivä* (*Pyhe peiuein*, A-I-005, *pyhe peiueni*³, A-III-118 ja A-III-514). Lisäksi olen hyväksynyt aineistoon merkityksen perusteella neljä erilleen kirjoitettua esiintymää. Kahdessa niistä sekä adjektiivi että substantiivi ovat nominatiivimuodossa, ja ne voisivat periaatteessa muodostaa tavallisen syntaktisen lausekkeen, mutta merkityksen perusteella yhdistelmällä on erikoistunut merkitys: *kadesilmä* 'kateus' (*cadhe silme*, A-I-751) ja *liikanimi* (*lica nimi*, A-III-154-[Lk-22:3]). Kahdessa muussa tapauksessa on kyse Agricolan teksteissä erittäin yleisen *omatunto*-sanan poikkeuksellisesti erilleen kirjoitetuista esiintymistä. Esiintymät ovat genetiivejä, ja niissä adjektiivi ja substantiivi

3 Lauseyhteyden perusteella *päivä*-substantiivi on genetiivimuodossa. Tapauksia on kaksi, ja ne ovat saman Jesajan kirjan jakeen (Jes-58:13) käännöksiä.

kongruoivat keskenään: *meiden synnisten oman tunnon puhdistoxexi* (A-I-393⁴, toinen esiintymä A-II-449-[Rom-13:00]).

Nuorempi aineisto sisältää adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja vanhan kirjasuomen kaudelta (Ruotsin vallan ajalta 1540-luvulta vuoteen 1809). Aineisto on kerätty *Vanhan kirjasuomen sanakirjan* painettuina ilmestyneistä kahdesta osasta (aakkosväli a–k) sekä verkossa julkaistuihin artikkeleihin, joita on tällä hetkellä m-alkuisista sanoista. VKS:sta poimittu aineisto koostuu noin 120 eri lekseemistä ja lähes 350 esiintymästä. Siinä mielessä tämänkin aineiston lähtökohtana on ollut yhteen kirjoittaminen, että aineistoon on otettu VKS:n hakusanoina olevat yhteen kirjoitetut adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit. Hakusanojen esimerkeistä aineistoon on tullut mukaan runsaasti erilleen kirjoitettuja tapauksia. Saman hakusanan yhteydessä esiintyvät yhteen ja erilleen kirjoitetut esiintymät osoittavat, että merkitys on keskeinen tekijä kokonaisuutta arvioitaessa. Vertailuaineiston tarkoituksena on kuvata adjektiivialkuisien yhdyssubstantiivien rakennetyypin kehitystä Agricolan jälkeen.

Kahden aineiston pohjalta on kehkeytynyt myös eräänlainen varjoaineisto sanoista, jotka esiintyvät Agricolan teoksissa ja jotka näin ollen ovat mukana vanhemmassa aineistossa mutta joita ei ole VKS:ssa hakusanoina. Varjoaineisto tuo esiin ilmauksia, jotka eivät ole vakiintuneet sellaisenaan kielenkäyttöön. Analyysin kannalta vakiintumistietoakin tärkeämpää on se, että varjoaineisto paljastaa niitä käsityksiä, joita tutkijoilla on ollut kielen soveltuvista sanarakenteista. Sanakirjan hakusanoista ei löydy sellaisia rakennetyyppejä, jotka ovat nykykielen kannalta liian outoja. Niitä ei ole myöskään poimittu sanalippuihin (VKSA), jotka ovat sanakirjan toimitustyön pohjana.

4. Adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit Agricolan teoksissa

4.1. Lekseemien yleiskuvaus

Agricolan teoksissa on 73 eri adjektiivialkuista substantiivilekseemiä, joita on käytetty substantiivisesti. Lekseemien esiintymiä on yhteensä 515. Yleisimmin esiintyviä sanoja ovat *omatunto* (125 esiintymää), *pahateko* (117), *jalopeura* (75⁵), *hyväteko* (44) ja *oikiakäsi*

4 Tämä kohta on Kotuksen Kaino-korpuksessa ja Index Agricolaensis -saneluettelossa merkitty erilleen kirjoitetuksi, vaikka kokonaisuuden voisi tulkita yhdyssanaksi, sillä se esiintyy rivinvaihtokohdassa, jossa ylempällä rivillä on alkuosa *oman* ja alemmalla rivillä loppuosa *tunnon*. Rivinvaihtokohdassa ei ole käytetty yhdyssmerkkiä, ja ilmeisesti siksi tapaus on tulkittu erilleen kirjoitetuksi. Agricolan teoksissa ei kuitenkaan käytetä tavuviivaa johdonmukaisesti. Varsinkin tavujen rajalta se on jätetty hyvin usein pois. Minusta olisi viisasta ajatella, että tavuviiva on voitu jättää myös yhdyssanan alku- ja loppuosan väliltä pois. Varsinkin tässä tapauksessa kyseessä on erittäin yleinen lekseemi, joka näitä paria poikkeusta lukuun ottamatta on aina kirjoitettu yhteen. Myös lekseemi *mustakansa* esiintyy rivinvaihtokohdassa ilman tavuviivaa.

5 Sana esiintyy kahdesti yhdysosana lekseemissä *naarasjalopeura* (A-III-633-[Joel-1:6] ja A-III-690-[Nah-2:11]).

(16⁶). Kahdellakymmenellä lekseemillä on 2–9 esiintymää, ja uniikkeja lekseemejä on 48 eli noin kaksi kolmasosaa eri lekseemeistä (ks. asetelma 1 luvussa 4.2.1).

Agricolan teoksissa esiintyvistä lekseemeistä vain noin viidennes (15 kappaletta) elää vielä nykykielessäkin, eli sanalla on esiintymä ainakin *Nyky-suomen sanakirjassa*, mahdollisesti uudemmissakin yleiskielen sanakirjoissa. Nykykieleen säilyneet sanat ovat *hyväteko*, *hyvätyö*⁷, *jalopeura*, *kadesilmä* 'kateus', *liikamerkki*, *liikanimi*, *omatunto*, *orpolapsi*, *pahateko*, *pahatyö*, *pitkäperjantai*, *pyhäpäivä*, *pyhäsavu*, *uusikuu* ja *villivuohi* (Jussila 1998). Yhä olemassa olevat adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit voivat kuitenkin käyttäytyä kongruenssin puolesta eri tavalla kuin Agricolan teksteissä.

Monet Agricolan muodosteista ovat nykykieleen verrattuna morfologisesti erikoisia. Tyypillisesti adjektiivimääritteisen yhdyssubstantiivin alkuosana on kaksitavuinen adjektiivi, joka on perussana tai ikivanha johdos (Ahlqvist 1877, 79; ISK 2004 § 420). Agricolalla määriteosana voi olla myös adjektiivijohdos, kuten *savinen*, *yhteinen* ja *ylimmäinen* lekseemeissä *savinenastia* 'saviastia', *yhteinenkalu* 'yhteinen tavara, omaisuus' ja *ylimmäinenenkeli* 'ylienkeli' (esim. 6, 7 ja 8).

- (6) ia ninquin **Sauisenastian** heite murendaman (A-III-216-[Ps-2:9])
- (7) ia ette itze Jumala Pämiesten mielet hallitiz / ia **Ycteitsetcalut** warielis (A-III-332-[Ps-83:0])
- (8) Sille ette se itze Herra alasastupi Taiuahasta swrella Hwmulla / ia **Ylmeisenengelin** änelle / ia Jumalan Basunalla (A-II-568-[1Tss-4:16])

Aivan ainutkertaisia Agricolan adjektiivijohdokset eivät yhdyssubstantiivien alkuosina ole, sillä vanhassa kirjasuomessa esiintyy muun muassa sana *maanyhteinenkansa* 'maalaisväestö' (esim. As 1752g). Nykykielessä esiintyvät esimerkiksi eläimennimitys *kultainennoutaja* ja termi *julkinenliikenne*, joka teksteissä esiintyy melko usein yhteen kirjoitettuna mutta jonka esimerkiksi *Kielitoimiston sanakirja* (s.v. *julkinen*, *liikenne*) suosittaa erilleen kirjoitettavaksi. Tämänäyttypisiä muodosteita on myös paikannimissä, esim. *Multainenmäki*, *Savinensuo*, *Punainentori* ja *Valkoinenjärvi* (Sinisalo 1987, 344).

Agricolan teoksissa kokonaisuuden alkuosana voi olla myös passiivin partisiippi-muoto, kuten lekseemeissä *uskottukalu* (kuvaannollista ja abstraktia käyttöä: hengellisistä asioista, uskosta; VKS s.v. *kalu*) ja *vuoltukivi* 'hakattu kivi' (Lönnrot s.v. *vuoltu*, *vuolukiwi*, *wuojokiwi* 'täljsten, huggen sten [bibl.]'; vrt. R1933 *Hakatuista kivistä hän on*

6 Yhdessä esiintymässä määriteosa on muodossa *oikee*: *cumbi oike eli wasenkäsi on* (A-III-671-[Jon-4:11]). Olen tulkinnut tapauksen yhdyssanaksi, vaikka edusosa esiintyykin vain rinnastetun yhdyssanan lopussa.

7 Jussilan *Vanhat sanat* -teoksen mukaan *hyvätyö*-lekseemin ensiesiintymä on asetustekstissä vuodelta 1748, kun sana esiintyy yhdyssosana kokonaisuudessa *armo-hywättyöt* (Jussila 1998 s.v. *hyvätyö*), ja myös *Vanhan kirjasuomen sanakirjassa* viitataan sanasta *hyvätyö* päähakusanaan *armohyvätyö*, jonka tekstiesiintymät ovat vuosilta 1748 ja 1763. Kuitenkin lekseemi *hyvätyö* esiintyy Agricolan teoksissa neljästi, esim. *ia heiden Wäkiuallans / teuty Hyuexitööxi cutzutta* (A-III-315-[Ps-73:6]) ja *On Kijtossana moninaisist Jumalan hyuisttöist* (A-III-364-[Ps-105:0]).

tehnyt *minun teilleni muurin*) (esim. 9 ja 10). Aktiivin partisiippimuotoja Agricolalla ei ole yhdyssubstantiivien alkuosana, mutta uudemmassa sanastossa niitä on jonkin verran, joskin yhdysosana partisiippimuodot ovat harvinaisia (KK 2015, 47). Vanhassa kirjakielessä esiintyy sana *elävähopia* 'elohopea' (esim. As 1723b), ja nykykielessä tunnetaan muun muassa geologian termi *palavakivi* 'polttoaineeksi soveltuva kivilaji, öljyliuske' sekä kasvinnimitykset *palavarakkaus* ja *särkynytsydän*. Nimistöissäkin on sellaisia aktiivin partisiippimuodosta rakentuvia nimiä kuin *Heiluvvasuo*, *Kumisevakallio*, *Kaatunut metsä* ja *Palanutsaari* (Sinisalo 1987, 344). Myös passiivin partisiippi on mahdollinen nimen alkuosana, esim. *Löyttylampi* (Kiviniemi 1990, 157).

- (9) Sille mine tiedhen / kenen päle mine vskon / ia olen wissi / ette hen woipi minulle ketke **Uskotuncaluni** / siihen peiuen asti (A-II-586-[2Tim-1:12])
- (10) Hen on minun Tieni kijnimwranut **wooltuinkieuein** cansa (A-III-572-[Vlt-3:9])

Lisäksi Agricolan teoksissa muutaman lekseemin määriteosana on adjektiivin vertailumuoto, komparatiivi tai superlatiivi, esim. *eninpuoli* 'suurin osa' (A-III-386-[Ps-118:0]), *parambipoli* 'etu, etuus' (A-II-424-[Rom-3:9]) ja *paraspooli* 'etu, etuus' (A-II-010-[UT-e]).

Erikoisia ovat sanat *orjamies* ja *orjavaimo*. *Orja*-sanahan luokitellaan nykykielessä substantiiviksi, mutta Agricolan Profeetoissa *orja*-sanaa on taivutettu adjektiivin tavoin samassa luvussa ja sijassa edussanan kanssa (esim. 11).

- (11) Ja teite pite mytemen teiden Wiholisillen **Orijxmiehixi** ia **Orijxiwaimoixi** (A-III-789-[5Ms-28:68])

Aineistossa on muutama kolmesta yhdysosasta muodostuva lekseemi (esim. *naarasjalopeura* ja *villifiekuna[puu]*), joissa toisena osana on adjektiivialkuinen yhdyssubstantiivi. Adjektiivialkuinen yhdyssubstantiivi voi olla myös osana sanaliittoa (esim. *makianleivän päivä* 'juutalaisten' pääsiäinen, pääsiäisaika, jolloin syötiin happamatonta leipää').

Adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja on kaikissa Agricolan teoksissa. Aapisessa ja Piinassa on vain yksi esiintymä; sekä Rukouskirjassa että Uudessa testamentissa on 135 esiintymää. Runsaasti esiintymiä on myös Veisuissa (106 esiintymää) ja Psaltnarissa (88). Käsikirjassa (16), Messussa (18) ja Profeetoissa (15) esiintymiä on niukemmin. Osa lekseemeistä tuntuu hyvin vakiintuneilta, sillä niistä on esiintymiä useissa Agricolan teoksissa. Sanat *hyväteko*, *jalopeura* ja *pahateko* esiintyvät seitsemässä Agricolan yhdeksästä teoksesta, *omatunto*-sanasta on esiintymiä kuudessa teoksessa. Myös lekseemit *oikiakäsi*, *pyhäpäivä* ja *pyhäsavu* (esiintymiä neljässä teoksessa) sekä *omatieto*, *pahatyö*, *uusikuu* ja *uusisyntyminen* (esiintymiä kolmessa teoksessa) ovat vakiintuneen oloisia.

Tähän yhdysanatyyppiin kuuluvia eri lekseemejä on eniten Uudessa testamentissa (34 kappaletta), Psaltnarissa (23), Rukouskirjassa (20) ja Veisuissa (18). Jos asiaa tarkastellaan sen kannalta, mihin teoksiin on luotu eniten tämän tyyppin yhdysanoja, Uusi testamentti, Psaltnari ja Profeetat erottuvat selvimmän joukosta. Uudessa testamentissa

ensiesiintymien osuus eri lekseemeistä on noin 77 prosenttia (26 ensiesiintymää), Profeetoissa noin 57 prosenttia (4) ja Psaltrarissa noin 52 prosenttia (12). Profeetoissa ensiesiintymiä (*kiivaskostaja, nuoriviina, orjamies ja orjavaimo*) on lukumääräisesti vähän, mutta niiden suhteellinen osuus eri lekseemeistä on suuri. Vertailun vuoksi Käsikirjassa ja Messussa ensiesiintymät (*täysiteko, omatieto, vasenkäsi*) muodostavat vain noin 17 ja 22 prosentin osuuden eri lekseemeistä. Veisuissa ensiesiintymien osuus eri lekseemeistä on noin 44 prosenttia. Joissakin teoksissa on siis käytetty enemmän jo käytössä olleita, kenties vakiintuneita muodosteita.

Rukouskirjankin esiintymistä yhtä lukuun ottamatta kaikki (19 kappaletta) ovat ensiesiintymiä. Rukouskirjan tapauksessa on kuitenkin vaikea arvioida, mitkä sanat ovat Rukouskirjaa varten sepitettyjä, mitkä puolestaan jo aiemmin kielenkäytössä esiintyneitä, koska Agricolan Rukouskirja on ensimmäinen laaja suomenkielinen kirja, ja hyvin monet siinä esiintyvistä sanoista ovat sen vuoksi ensiesiintymiä. Joitain päätelmiä voidaan kuitenkin tehdä esimerkiksi lekseemien esiintymismäärien perusteella. Todennäköisemmin sellaiset sanat, joista on esiintymiä Rukouskirjan jälkeenkin, ovat olleet käytössä ja vakiintuneita jo ennen Rukouskirjan kirjoittamista kuin sanat, joiden ainoa esiintymä on Rukouskirjassa. Tietysti sanan merkityksestäkin voi jotain päätellä. Näillä perusteilla uudismuodosteita voisivat olla ainakin seuraavat Rukouskirjassa ensi kertaa – ja myös viimeistä kertaa – esiintyvät sanat: *jalopuhe, omamielivalta, omativuus* 'omanvoitonpyyntö' (vrt. *eygennützig*, Gummerus 1947, 294), *uusivirsi* ja *vähävointo* 'kykenemättömyys'.

Uudessa testamentissa Agricola on alkanut hyödyntää systemaattisemmin joitakin adjektiivieja yhdyssubstantiivien alkuosana. *Hyvä-*, *paha-* ja *uusi-*alkuisten substantiivien joukko on karttunut lekseemeillä *hyväluulo, hyväsiunaus, pahaluulo, pahaväli* 'epäsopu, riita', *uusijuutas* 'käännynnäinen', *uusikuu, uusisanoma* ja *uusitidinki* 'uutinen'. Lisäksi Uudessa testamentissa on hyödynnetty *hyvä-*adjektiivin komparatiivi- ja superlatiivimuotoja yhdyssubstantiivien alkuosana (*parampi-* ja *paraspuoli*). Uudessa testamentissa on ensi kertaa käytetty *liika-*, *makia-* ja *turha-*adjektiivilla alkavia yhdyssubstantiiveja. Uudismuodosteet ovat *liikamerkki, liikanimi, makiahaju* 'suitsuke', *makialeipä, turhajuoksu, turhakamppaus* ja *turhateko*. Esimerkkisanojen joukossa voi hyvinkin olla sellaisia, joita ei ole sepitetty vain Uutta testamenttia varten vaan jotka ovat olleet käytössä jo aiemmin (esim. *uusikuu* ja *makialeipä*).

Lukumääräisesti melko paljon ensiesiintymiä on myös Psaltrarissa (12 kappaletta) ja Veisuissa (8). Niissäkin on hyödynnetty adjektiivieja, joista oli jo muodostunut eräänlaisia sananmuodostusaineita Agricolan teoksissa ja joita käytettiin produktiivisesti: *hyvätahto, hyvätyö, liikaruoho, liikavihma, omatarve* 'omanvoitonpyyntö' (vrt. *eigen nutz / egen nytto*, Heininen 2008, 56), *villimarja* ja *villivuohi*. Teoksissa on käytetty myös aivan uusia aineksia, kuten sanoissa *aukiamaa, kovailma, kuumauuni, kärkäskostaja, mustakansa, savinenastia, tuorefikuna, tuoreviina, vuoltukivi, vääräprofeetta* ja *yhteinenkalu*. Rakennetyypiltään samanlaisia yhdyssanoja on niin paljon, että niiden voi ajatella muodostaneen oman yhdyssanamuotin, jota Agricolan teoksissa on käytetty produktiivisesti.

4.2. Yhdysosien kongruoiminen

4.2.1. Alkuosaltaan taipuvat, taipumattomat ja alkuosan muodolta vaihtelevat

Tarkasteltavana olevien adjektiivialkuisten yhdyssubstantiivien erikoisuus on se, että sanan yhdysosat voivat kongruoida keskenään, sillä yleensä yhdyssanojen yhdysosat eivät mukaudu taivutukseltaan toisiinsa, vaan kieliopilliset tunnukset ja päätteet kiinnittyvät vain yhdyssanan edusosaan. Poikkeuksena on osa yhdysnumeraaleista ja pronominit *joku* ja *jompikumpi*. (Penttilä 1963, 206–211; ISK 2004 § 420.) Adjektiivialkuisten yhdyssubstantiivien kongruoisuudessa ei yleensä ole havaittavissa varsinaista säännönmukaisuutta, lähinnä vain tendenssejä. Kongruoisuuden suhteen adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja on kolmenlaisia: alkuosaltaan taipuvia, alkuosaltaan taipumattomia ja alkuosan muodolta vaihtelevia. Nykysanaston normatiivisissa kuvauksissa kolmijako on voitu ilmaista sävyllään tiukemmin: sanat, joiden alkuosaa pitäisi aina taivuttaa (esim. *nuorelleparille*), sanat, joiden alkuosaa ei koskaan taivuteta (*isoäidille*), ja sanat, joiden alkuosaa voi taivuttaa tai jättää taivuttamatta (*mustaapippuria*, *mustapippuria*) (Eronen 1996, 12). Seuraavissa alaluissa käsittelen aluksi Agricolan yhdyssubstantiiveja edellä mainitun kolmijaon kannalta. Sen jälkeen tarkastelen esiintymien sijamuotoja ja muotojen vaikutusta kongruenssiin. Lopuksi tarkastelen sitä, miten kongruenssi näkyy Agricolan uudismuodosteissa.

Asetelmassa 1 lekseemit on jaoteltu sen mukaan, onko alkuosa aina taipuva, aina taipumaton vai onko alkuosan muoto vaihteleva. Asetelmassa on lisäksi oma sarakkeensa niille sanoille, jotka esiintyvät tekstissä vain yksikön nominatiivimuodossa ja joiden kongruenssista ei näin ollen ole mahdollista päätellä mitään. Lekseemin jäljessä sulkeissa on ilmoitettu sanan esiintymismäärä Agricolan teoksissa. Asetelmasta on jätetty pois lekseemit *hyväluulo* (2 esiintymää), *pahaväli* (1), *pyhäsavu* (9), *villitie* 'harhatie' (2) ja *vähävointo* (1). Sanojen *pahaväli*, *villitie* ja *vähävointo* kirjoitusasun perusteella ei pysty varmasti sanomaan, onko määriteosa yksikön nominatiivissa vai partitiivissa⁸, ja näin ollen osien kongruoiminen jää epäselväksi. Myöskään lekseemin *hyväluulo* kongruoisuudesta ei voi arvioida, koska toinen esiintymä on yksikön nominatiivissa ja toinen tulkinnaltaan epäselvä. Myös lekseemin *pyhäsavu* kongruoisuudesta on vaikea tulkita. Yhdessä tapauksessa voi varmasti sanoa, että osat eivät kongruoi: *enge mös ihastunu sinun Pyhesauus Tööste* (A-III-490-[Jes-43:23]). Esimerkin kokonaisuus on yksikön genetiivi, mutta alkuosa taipumaton. Muiden tapausten kongruenssi jää epäselväksi, sillä alkuosan voi tulkita joko nominatiivi- tai partitiivimuodoksi, esim. *ette heiden Emenens / muiden iumaloitten Pyhesaw suitzutit* (A-III-561-[Jer-44:15]).

8 Lekseemit tekstiyhteydessään: *Ettei pahaväli ia rijta nousis* (A-II-607-[1Pt-3:00]); *Se on sencaltajnen Cansa / ionga sydemet aijna willitiete etziuet* (A-I-104-[Ps-95:10]); *tule auttaman meiden wähewoijndo* (A-I-492). Ensimmäinen lekseemi voi kokonaisuutena olla joko yksikön nominatiivi tai partitiivi. Jos muoto on partitiivi, yhdysosien välillä voi olla kongruenssi (*pahaavälii*) tai inkongruenssi (*pahavälii*). Seuraava lekseemi on yksikön partitiivi, mutta määriteosan sijamuoto on epäselvä, sillä se on joko yksikön nominatiivi (*villitietä*) tai partitiivi (*villitietä*). Viimeinen lekseemi näyttäisi olevan yksikön partitiivi. Määriteosa voi olla yksikön nominatiivi (*vähävointoo*) tai partitiivi (*vähävointoo*).

Asetelma 1. Agricolan adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivien yhdyssosien kongruoiminen.

Aina taipuva	Aina taipumaton	Muoto vaihteleva	Aina yks. nom.
aukiamaa (1)	liikavihma (1)	hyväteko (44)	eninpuoli (1)
haikiahenki (1)	makiahaju (1)	jalopeura (75)	isoikäväinen (1)
hullupuhe (1)	mustakansa (1)	liikamerkki (8)	jalopeurukainen (1)
hyväsiunaus (1)	omatarve (1)	liikanimi (6)	jalopuhe (1)
hyvätahto (1)	orvo(i)lapsi (2)	makialeipä (4)	kadesilmä (1)
hyvätyö (4)	pitkäperjantai (1)	oikiakäsi (16)	kiivaskostaja (1)
kovailma (1)	pyhäpäivä (6)	omatunto (125)	kylmätauti (1)
kuumauuni (1)	villifiikuna (3)	pahateko (117)	liikaruoho (1)
kärkäskostaja (1)	villimarja (3)		parampipuoli (1)
nuoriviina (1)	villivuohi(1)		paraspuoli (2)
omamielivalta (1)			turhajuoksu (1)
omatieto (9)*			turhakamppaus (1)
omativiys (1)			turhateko (1)
orjamies (1)			täysiteko (1)
orjavaimo (1)			uusisanoma (3)
pahaluulo (1)			uusisyntymys (1)
pahatyö (6)			uusitidinki (2)
paljopuhe (1)			uusivirsi (1)
savinenastia (1)			vapaamieli (1)
tuorefiikuna (1)			vasenkäsi (2)
tuoreviina (1)			
uskottukalu (2)**			
uusijuutas (1)			
uusikuu (7)			
uusisyntyminen (8)			
uusisyntymä (1)			
vuoltukivi (1)			
vääräprofeetta (1)			
yhteinenkalu (1)			
ylimmäinenenkeli (1)			

* Yhdeksän esiintymää, joista kuusi kongruoivaa ja kolme yksikön nominatiivissa.

** Kaksi esiintymää, joista toinen kongruoi ja toinen on yksikön nominatiivimuodossa.

Suurin osa lekseemeistä esiintyy teksteissä vain kerran. Siksi yhdysosien kongruenssista ei lekseemitasolla pysty tekemään kovin pitkälle meneviä päätelmiä. Lisäksi moni sanoista esiintyy vain yksikön nominatiivimuodossa (25 tapausta), ja näiden sanojen osalta jää näkymättömiin, kongruoisivatko yhdysosat muissa sijamuodoissa. Kun adjektiivin ja substantiivin muodostamia yhdysanoja tarkastellaan sanatyypin tasolla, voidaan huomata, että yhdysosien mukautuminen toisiinsa on hyvinkin yleistä. Lekseemien ainutkertaisuudesta huolimatta aineisto osoittaa selvästi sen, että adjektiivialkuisten yhdysubstantiivien osien välillä kongruenssi on tavallinen. Eri lekseemejä, joiden yhdysosat kongruoivat aina, on aineistossa 30. Yhdysosiltaan kongruoimattomia eri lekseemejä on sen sijaan vain 10. Lisäksi kongruoivien lekseemien joukossa on muutama tapaus (*hyvättyö, omatieto, pahatyö, uusikuu ja uusisyntyminen*), joista on useita esiintymiä ja jotka aina kongruoivat. Kongruoimattomista lekseemeistä suurin osa on uniikkeja, mutta joukossa on kolme tapausta (*pyhäpäivä, villifrikuna ja villimarja*), joissa määriteosa näyttää vakiintuneen taipumattomaan, kongruoimattomaan muotoon.

Agricolan jälkeisessä vertailuaineistossa tilanne kongruoimisen suhteen on toisenlainen; siinä kongruoimattomuus on yleisempää. Vertailuaineistossa myös uniikeista lekseemeistä suurempi osa on inkongruenteja. Tapauksia on parisenkymmentä, esim. *autiovero* 'autiotilan pelloista ja niityistä maksettava vero' (*autio werosta*, As 1737a⁹), *hupamatka* 'huvimatka' (*Hupa matcoja*, Salin 1747), *joutilasaika* 'loma-aika' (*joutilas ajat*, As 1778a), *jyrkkäkate* 'viettävä katto' (*jyrckä-cattellen*, Alm 1777), *kehnojyvä* 'huonolaatuinen jyvä' (*kehnojyviä*, Alm 1803), *kylmäperä* 'kylmä ja kostea maapohja' (*kylmä perällen*, Alm 1786), *märkävuosi* 'sateinen vuosi' (*märkä Wuottein*, As 1681d). Kongruoivia uniikki-tapauksia on vain muutama: *entispäivä* (*ennen endistpäivä*, Variarum Rerum Vocabula 1644), *isonaineenpuu* 'järea puutavara' (*Isonainen-Puita*, As 1768b), *karvasmarja* 'karpalo' (*Carwat marjat*, Simon Achrenius 1766) ja *mustakirja* 'mustaraamattu, loitsuja ja taikoja sisältävä kirja' (*Mustikirioi*, Laurentius Petri 1644b).

Agricolalla kongruenssin yleisyys näyttäytyy eri valossa, kun tarkasteluun otetaan mukaan myös ne lekseemit, jotka esiintyvät teksteissä yhdysosiltaan sekä kongruoivina että kongruoimattomina. Tarkkojen lukumäärien laskeminen on vaikeaa, koska kaikissa tapauksissa kirjoitusasusta ei ole pääteltävissä, missä sijamuodossa yhdysosat ovat. Epäselviä tapauksia on kuitenkin paljon vähemmän kuin selviä tapauksia. Koko aineiston esiintymistä selvästi kongruoivia on 217, selvästi kongruoimattomia 134, selviä yksikön nominatiivimuotoja 108 ja eri tavoin epäselviä tapauksia on 56 (ks. taulukko 2).

Lekseemejä, joista on sekä kongruoivia että kongruoimattomia esiintymiä, on aineistossa 8. Tarkastelen niistä jokaista erikseen, koska sanojen yhdysosien kongruoimisessa on suuria eroja. Aineisto osoittaa selvästi, että mitä yleisempi sana on, sitä todennäköisemmin kongruenssissa on vaihtelua. Toisaalta kyse voi olla siitäkin, että frekvenssin kasvaessa vaihtelu tulee selvemmin esille. Kertaalleen esiintyvässä lekseemissä ei tietenkään ole vaihtelua, mutta kahteen tai kolmeen kertaan esiintyvät sanat ovat todennäköisemmin

9 Viitteet ovat mukaelmia VKS:ssa käytetyistä lyhenteistä.

pelkästään joko kongruoivia tai kongruoimattomia, mutta sitä useammin esiintyvissä lekseemeissä on vaihtelua. Tämä johtuu jossain määrin siitä, että pari kolme esiintymää osuu usein samoihin tekstinkohtiin, mutta frekventtien lekseemien esiintymät sijoittuvat useampiin teksteihin ja tekstinosiin. Esimerkiksi lekseemin *villimarja* kolme esiintymää ovat Veisuissa Jesajan kirjan kahdessa jakeessa ja reunahuomautuksessa (A-III-463-[Jes-5:2], A-III-463-[Jes-5:4], A-III-463-reun5). Lekseemin *uskottukalu* kumpikin esiintymä on samalla sivulla Timoteuksen toisen kirjeen ensimmäisessä luvussa Uudessa testamentissa (A-II-586-[2Tim-1:12] ja A-II-586-[2Tim-1:14]). Sana *uusisanoma* esiintyy kolmesti samalla sivulla Uuden testamentin esipuheessa (A-II-003-[UT-e]), ja samassa esipuheessa (A-II-003 ja A-II-004) ovat myös sanan *uusitidinki* ainoat kaksi esiintymää.

Taulukko 1. Agricolan adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivien yhdysosien kongruoiminen usein esiintyvissä lekseemeissä.

	Kongruoivat	Kongruoimattomat	Yks. nom. / Epäselvät	Kaikki
omatunto	84	4	37	125
pahateko	32	57	28	117
jalopeura	1	40	34	75
hyväteko	37	5	2	44
oikiakäsi	6	1	9	16
liikamerkki	1	4	3	8
liikanimi	2	2	2	6
makialeipä	2	1	1	4
Yhteensä	165	114	116	395

Agricolan teosten yleisimmät adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit ovat *omatunto*, *pahateko*, *jalopeura* ja *hyväteko*. Kongruoimisen yleisyyden suhteen nämä sanat eroavat toisistaan (ks. taulukko 1). Sanalle *omatunto* yhdysosien kongruoiminen on tyyppillistä. Selviä kongruoivia tapauksia on 84 (esim. 12) ja kongruoimattomia vain 4 (esim. 13). Yksikön nominatiivimuotoja on 27 ja epäselviä tapauksia 10¹⁰. Kongruoimattomat tapaukset esiintyvät kolmessa teoksessa: Rukouskirjassa, Uudessa testamentissa sekä Veisuissa. Kongruoivia *omatunto*-sanon esiintymiä on samoissa teoksissa Veisuja lukuun ottamatta ja lisäksi Messussa ja Psaltrarissa. Kaksi kongruoimatonta esiintymää on reunahuomautuksissa ja kaksi summaarioissa, mutta vastaavanlaisissa kohdissa on myös kongruoivia esiintymiä.

¹⁰ Näiden joukossa ovat esimerkiksi tapaukset *ios ne iotca wffraisit ei olis sillen synneiste ychten Omatundo* (A-II-646-[Heb-10:2]) ja *eli iongun Lain cautta heiden Omatundonsa sitoa* (A-II-464-reun2). Ensimmäisessä esimerkissä sana on muodoltaan ilmeisesti yksikön partitiivi, jälkimmäinen esimerkki saattaa olla yksikön genetiivi. Ensimmäisessä tapauksessa määriteosa on todennäköisesti partitiivissa (*omatuntoo*), mutta kongruoimaton nominatiivimuotokin on mahdollinen (*omatunto*). Jälkimmäisessä esimerkissä on todennäköistä, että osat eivät kongruoi.

- (12) Ette se Sairas wiele ombi rascautettu **Omasatunnosans** (A-III-033)
- (13) On yxi Lohulinen sarna / ninen heicoin **Omatundoin** warten (A-III-696-[Hab-2:0])

Lekseemillä *pahateko* on enemmän kongruoimattomia (57 kappaletta) esiintymiä (esim. 14), mutta myös kongruoivia tapauksia on kymmeniä (32 kappaletta). Epäselviä tapauksia on 24¹¹ ja yksikön nominatiivimuotoja 4. Huomattavan moni – 25 kappaletta – kongruoivista esiintymistä on monikon nominatiivissa (esim. 15). Lekseemi *pahateko* on yleinen Rukouskirjassa ja Vanhan testamentin tekstejä sisältävissä kirjoissa. Sen sijaan Uudessa testamentissa on vain yksi esiintymä. Kongruoivissa ja kongruoimattomissa esiintymissä ei näy selvää jakaumaa eri teosten välillä, mutta Käsikirjassa ja Messussa on enemmän kongruoimattomia esiintymiä (9 kappaletta) ja vähemmän kongruoivia (2 kappaletta). Epäselviä tapauksia näissä teoksissa on 1, kuten yksikön nominatiivimuotoakin.

- (14) RAcas Welien / Ettes nyt fangittu ia kijniotettu olet sinun **pahatecos** teden (A-III-050)
- (15) Meiden **Pahatteghot** raskauttauat meite hartasti (A-III-300-[Ps-65:4])

Antonyymiset lekseemit *pahateko* ja *hyväteko* eroavat kongruoimisen yleisyyden perusteella toisistaan, sillä *hyväteko*-sanana yhdysosat useimmiten kongruoivat keskenään. Kongruoivia esiintymiä on 37 (esim. 16) ja kongruoimattomia vain 5, joista neljä on Rukouskirjassa (esim. 17). Kongruoivia esiintymiä Rukouskirjassa on seitsemän. *Hyväteko*-lekseemistä on useita esiintymiä myös Uudessa testamentissa ja Psalmtarissa.

- (16) Kijtossana Jumalalle Christusen **hyueintekoin** tedhen meille ansiottomille osotetut (A-I-390)
- (17) Kijtoswirsi Jumalan **Hyuetekoin** tedhen (A-I-218-[Ps-147:0])

Lekseemissä *jalopeura* määriteosa on yhtä tapausta lukuun ottamatta aina (40 kertaa) kongruoimaton. Ainoa kongruoiva esiintymä on Rukouskirjan psalmisäkeessä (esim. 18). Psalmtarissa samassa psalmisäkeessä on taipumaton määriteosa (esim. 19). Lisäksi aineistossa on 32 yksikön nominatiivissa olevaa *jalopeura*-lekseemin esiintymää ja 2 epäselvää tapausta¹².

- (18) HERRA / quinga cauuan sine täte catzelet? pelasta sijs minun Sielun heiden Mäsestens / Ja minun yxinäijsen **Jaloijstpeuroijsta**. (A-I-279-[Ps-35:17])

11 Epäselvien tapausten joukossa on muun muassa yksikön partitiivimuotoja, joissa alkuosa voi olla kongruoimaton nominatiivi (*pahatekooni*) tai kongruoiva partitiivi (*pahaatekooni*), esim. *ia en peite minun pahatekoni* (A-I-742).

12 Messussa ja Veisuissa olevassa Jesajan kirjan jakeessa *jalopeura*-lekseemi voidaan kirjoitusasunsa perusteella tulkita yksikön nominatiiviksi tai partitiiviksi (*Eipe sielle Jalopeura oleman pidhe*, A-III-112-[Jes-35:9]). Jos kyse on partitiivimuodosta, periaatteessa alkuosa voisi olla kongruoiva (*jalopeuraa*).

- (19) HERRA / quinga cauuan sine täte catzelet? päste sis minun Sielun heiden messestens / ia minun yxineisen nijste noorist **Jalopeuroist**. (A-III-258-[Ps-35:17])

Muita lekseemejä, joiden yhdysosien välillä esiintyy sekä kongruenssia että inkongruenssia, ovat *liikamerkki* (*Lighanmerkin*, A-II-697-[Ilm-13:16]; *Licamerckin*, A-II-699-[Ilm-14:11]), *liikanimi* (*lialdanimeldä*, A-II-324-[Ap-4:37]; *lijcanimelde*, A-II-340-[Ap-10:5]), *makialeipä* (*makianleiuen peiuen*, A-II-151-[Mk-14:12]; *Makialeiuen peiuen*, A-II-098-[Mt-26:17]) sekä *oikiakäsi* (*Oikiankätes*, A-III-405-[Ps-121:5]; *Oikiakätens*, A-III-342-[Ps-89:26]). Esiintymien perusteella on vaikea tehdä päätelmiä kongruoimisen yleisyydestä, koska monien esiintymien kongruenssi jää sanan muodon tai kirjoitusasun perusteella epäselväksi. Esimerkiksi lekseemi *oikiakäsi* näyttää olevan useammin kongruoiva kuin kongruoimaton, mutta yksikön nominatiivissa olevia esiintymiä on enemmän kuin muita tapauksia yhteensä, joten kokonaiskuva sanan kongruoimisesta jää auki. *Liika*-alkuiset lekseemit puolestaan näyttävät olevan useammin kongruoimattomia kuin kongruoivia, mutta näissäkin nominatiivimuotoisia tai muuten epäselviä tapauksia on lähes yhtä monta kuin kongruoimattomia.

Määriteosana esiintyviä eri adjektiiveja on aineistossa 41. Kongruoiminen on tyypillistä ainakin määriteosille *hyvä* (*hyuellesiugnauuxella*, *hyuestadhosas*, *hyueintekoin*, *hyuexitööxi*), *oma* (*omatmieliwallat*, *omastiedhossa*, *omantiwiudhen*, *omasatunnosa*), *tuore* (*toretfcunat*, *torenwinahan*) ja *uusi* (*wdeniwttan*, *udescuus*, *wdhensyndymisen*, *wdhensyndymes*). Osa näistä adjektiiveista kuuluu myös niiden adjektiivien joukkoon, joilla on muodostettu eniten eri lekseemejä. Adjektiivi *uusi* esiintyy kahdeksan lekseemin määriteosana, ja adjektiiveilla *hyvä* ja *oma* on muodostettu viisi lekseemiä. Useampia lekseemeitä on muodostettu myös adjektiiveista *liika*, *paha*, *villi*, *jalo* ja *turha*, mutta niille kongruoiminen ei ole tavallista.

Useimmin teksteissä näkyviä alkuosien adjektiiveja ovat *oma* (137 kertaa), *paha* (125), *jalo* (77), *hyvä* (52) ja *uusi* (24). Tällä tavoin tarkasteltuna kongruoiminen on tyypillistä *oma*-, *hyvä* ja *uusi*-alkuisille muodosteille. Adjektiivilla *paha* alkavat esiintymät ovat useimmiten kongruoimattomia, mutta kongruoiviakin tapauksia on paljon, samoin epäselviä tapauksia. Sen sijaan *jalo*-adjektiivilla alkavat substantiivit muodostavat selvästi kongruoimattomien yhdyssubstantiivien ryhmän.

Useimmat adjektiivit (29 kpl) esiintyvät yhdyssanan määriteosana vain kerran, joten yleistyksiä kongruenssista ei voi tehdä, mutta niistäkin on syytä huomata, että hyvin usein yhden kerran esiintyvät adjektiivit muodostavat kongruoivan yhdyssanan (esim. *aukiasmaas*, *hullutpuhet*, *couanilman*, *cwmanwgnin*, *norenwinan*, *palionpuheens*). Näiden muodosteiden voi ajatella olevan hyvin lähellä vastaavia substantiivilausekkeita, ja näin ollen alkuosan adjektiivi on säilyttänyt itsenäisyyttään ja taipuu rinnallaan olevan substantiivin mukaisesti. Ainutkertaisista määriteosista vain *musta* ja *pitkä* eivät kongruoi edusosansa kanssa (*musta canssalda*, *pitke periantain*).

Nykykielessä yhdysosiltaan kongruoimattomia adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja on enemmän kuin kongruoivia, ja uusilla, varsinkin termimäisillä sanoilla on taipumus

asettua juuri yhdysosiltaan kongruoimattomien sanojen ryhmään (Penttilä 1963, 210; Lehtinen 1984, 517–518; Eronen 1996, 12; ISK 2004 § 421; KK 2015, 47). Terminluonteisten sanojen yleistymisen näkyy selvästi Agricolan jälkeisessä vertailuaineistossa, jossa on paljon muun muassa kasvien ja eläinten nimityksiä, esim. *isohiiri* 'rotta' (*iso-hijri*, Ganander 1786), *isoruuusu* 'malva' (*Isoruusu*, Tillandz 1683), *katkeraruoho* 'katkerö' (*Katkera-ruoho*, J. Haartman 1759), *krouviohtra* 'jokin voimakaskasvuinen ohralajike' (*krouwi-ohra*, Alm 1789), *mustakaura* 'jokin Avena-suvun kasvi' (*Musta Caura*, Tillandz 1683), *mustasorsa* (*musta suorsa*, Ganander 1786), *mustaviinamarja* 'mustaherukka' (*musta viinamarja*, Ganander 1786). Useimmat vertailuaineiston esimerkeistä ovat sanakirjoista ja erilaisista luetteloista, joten sanat ovat perusmuodossa. On oletettavaa, että tekstiyhteydessä termit olisivat inkongruentteja. Tosin esimerkiksi termimäiset *harmaakivi* 'harmaa graniitti' ja *mustamulta* 'hyvin hedelmällinen humuspitoinen maa-aines' kongruoivat teksteissä usein (esim. *Harmaasta-Kiwestä*, As 1757b; *mustaa-muldaa*, Alm 1767), ja esimerkiksi nimitys *kuivatauti* 'kihti; näivetystauti' voi esiintyä tekstissä osiltaan taipuneena, vaikka inkongruentit tapaukset ovatkin selvästi yleisempiä (*Kuiwisa-taudeisa* ja *kuiwataudisa*, Ganander 1788a).

Kongruoimattoman ryhmän yleistymisen liittyy osittain tietoiseen kielen ohjailuun, sillä esimerkiksi sanakirjatyössä on haluttu suosia kätevän lyhyitä taipumattomia muotoja varsinkin termimäisissä sanoissa (ks. yhdyssanatyyppin vaiherikkaasta normittamisesta Kolehmainen 2014, 157–165). Tietoinen normittaminen ei selitä kuitenkaan kaikkea, sillä jo Agricolan teoksissa on havaittavissa tendenssi, että jotkin määräiteosat tuntuvat olleen kehityksessä taipumattomaan suuntaan. Selvimmin tällaisia määräiteosia ovat *jalo* (*jalopeuran*), *paha* (*pahatecons*¹³) ja *villi* (*willimariat*, *willificunain*, *williuochtein*). Myös adjektiivilla *liika* (*lijcamerckin*) esiintyy hienoisesti enemmän taipumattomuutta kuin taipumista.

4.2.2. Sijamuodot ja kongruenssi

Olen tarkastellut aineistoa myös siltä kannalta, missä sijamuodoissa adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit esiintyvät. Yhdysosien kongruoimisessa on eroa sijamuotojen välillä. Sijamuotoja ja kongruoimista tarkasteltaessa on tärkeää huomata, että adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit esiintyvät usein yksikön nominatiivissa, jolloin osien kongruenssi jää epäselväksi. Taulukossa 2 on esitetty sanojen jakauma sijamuodoittain ja kongruoimisen ja kongruoimattomuuden suhteen. Yksikön nominatiivimuodoille on oma sarakkeensa, samoin epäselville tapauksille.

13 Kongruoimattomuus koskee tosin vain lekseemiä *pahateko*, sillä samalla adjektiivilla muodostetut *pahaluulo* (*pahatlwlot*) ja *pahatyö* (*pahoisatöijjes*) ovat kongruoivia. Lekseemin *pahaväli* ainoa esiintymä on yksikön nominatiivissa, joten sen kongruoimisesta ei voi sanoa mitään.

Taulukko 2. Adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivien taiputusmuodot Agricolan teoksissa.

Sijamuoto ja luku	Kongruoi- vat	Kongruoi- mattomat	Yks. nom.	Epäselvät	Kaikki
yksikön nominatiivi			108	4	112
monikon nominatiivi	56	11		14	81
yksikön genetiivi	78	56		5	139
monikon genetiivi	18	39			57
yksikön partitiivi	2	–		31	33
monikon partitiivi	1	10		–	11
yksikön translatiivi	1	–		–	1
monikon translatiivi	2	–		–	2
yksikön inessiivi	32	–		–	32
monikon inessiivi	2	1		–	3
yksikön elatiivi	6	7		–	13
monikon elatiivi	10	2		–	12
yksikön illatiivi	1	1		1	3
monikon illatiivi	–	–		1	1
yksikön adessiivi	6	3		–	9
monikon adessiivi	–	–		–	0
yksikön ablatiivi	1	3		–	4
monikon ablatiivi	–	–		–	0
yksikön allatiivi	–	1		–	1
monikon allatiivi	1	–		–	1
Yhteensä	217	134	108	56	515

Kongruoivien ryhmään olen ottanut mukaan kuusi tapausta, joissa mielestäni on kongruenssi mutta kongruenssia ei ole selvästi osoitettu lekseemin kirjoitusasussa. Yksi tapauksista on monikon nominatiivimuoto (*hyueteghot*, A-I-130-[Neh-9:0]), viisi muuta tapausta monikon elatiiveja (esim. *hyuisteghoist*, A-III-521 ja *hyuisteghoista*, A-III-267-[Ps-40:0]). Ajattelen, että kirjoitusasujen *t* voidaan lukea geminaatallisena (Rapola 1965, 54), ja näin ollen nominatiivesimerkissä alkuosakin olisi monikon nominatiivi. Elatiivitapauksissa alkuosa olisi monikon elatiivi, muutenhan muoto olisi monikon inessiivi, mikä olisi ristiriidassa loppuosan sijamuodon kanssa.

Kongruenssin kannalta kiinnostavia ovat tapaukset, joissa on puolittainen kongruenssi: *hyuentekois* (A-I-498), *pahantekoin* (A-I-273-[Ps-31:11]) ja *udencwdhens* (A-III-608-[Hos-2:11]). Kokonaisuuksina nämä kolme esiintymää ovat monikon genetiivejä, mutta alkuosa on kaikissa tapauksissa yksikön genetiivissä. Yhdysosien välillä on

siis sijakongruenssi muttei lukukongruenssia. Tästä ristiriidasta huolimatta olen tulkinnut tapaukset kongruoiviksi. On tosin mahdollista tulkita niinkin, että kahdessa ensimmäisessä tapauksessa olisi kyse genetiivialkuisesta yhdyssubstantiivista *hyvänteko* ja *pahanteko*.

Kongruoimattomien joukkoon olen laskenut tapauksen, jonka kongruenssia voi pitää virheellisenä. Siinä yhdyssanakokonaisuus on monikon genetiivissä, mutta alkuosa monikon nominatiivissa: *ia ole armolinen ylitze meiden pahattekoijme* (A-I-777).

Epäselviksi olen luokitellut tapaukset, joista ei voi varmasti sanoa, ovatko alku- ja loppuosa samassa sijassa ja luvussa. Esiintymistä *hyuelwlo* (A-II-582-reun2), *pahateco* (A-III-627-[Hos-12:8]), *pahateghons* (A-III-542-[Jer-16:17]) ja *pahawäli* (A-II-607-[1Pt-3:00], ks. alaviite 8) ei voi varmasti tietää, ovatko ne yksikön nominatiivi- vai partitiivimuotoja. Todennäköisesti on kyse nominatiiveista, mutta varmuuden vuoksi olen luokitellut tapaukset epäselviksi. Toisentyyppinen epäselvyys liittyy sanan *pahateko* kirjoitusasuihin *pahateghot* (A-I-298-[Ps-90:8]) ja *pahatekoni* (A-I-284-[Ps-51:5]), joista ei voi varmasti sanoa, onko alkuosan adjektiivi yksikön vai monikon nominatiivissa. Seuraavien tapauksen kohdalla sekä sijamuoto että kongruoiminen jäävät epäselväksi: *omatundons* (A-III-032), *omatundonsa* (A-II-464-reun2, ks. alaviite 10) ja *pahateconsa* (A-III-612-[Hos-4:9]). Sana *makijaleiuen* (A-II-150-[Mk-14:1]) on yksikön genetiivi, ja todennäköisesti sanan osat eivät kongruoi, mutta kongruenssikin on mahdollinen, jos ajatellaan, että alkuosassa on loppuheittoinen genetiivi.

Kongruenssin kannalta epäselviä ovat yksikön ja monikon illatiivitapaukset *torenwinahan* (A-III-555-[Jer-31:12]) ja *pahointöihin* (A-II-401-[Rom-e]). Kummassakin tapauksessa alkuosa näyttää genetiiviltä, mutta saattaa hyvinkin olla lyhyt illatiivimuoto, jollaisia on Agricolan teoksissa. Jälkimmäisen tulkinnan mukaan yhdysosat olisivat keskenään kongruenssissa.

Yksikön partitiivimuotojen tunnistaminen Agricolan teksteistä on usein hankalaa, koska teksteihin ei ole merkitty systemaattisesti vokaaleiden kestoasteita. Siksi aineistossa moni todennäköisesti yksikön partitiiviksi tulkittava tapaus on varmuuden vuoksi laitettu epäselvien tapauksien joukkoon. Lisäksi useimmiten on mahdotonta sanoa, onko alkuosa nominatiivi- vai partitiivimuodossa, joten yhdysosien kongruenssi jää epäselväksi (esim. *pyhesaw*, A-I-086-[Mt-2:11]). Muutamassa selvässä partitiiviesiintymässä (esim. *lijcamerckiens*, A-II-711-[Ilm-20:4], *willitiete*, A-I-104-[Ps-95:10], ks. alaviite 8) on epäselvää se, kongruoivatko yhdysosat keskenään.

Seuraavassa esittelen adjektiivialkuisten yhdyssubstantiivien käyttöä eri sijamuodoissa. Agricolan teoksissa on hyvin yleistä, että monikon nominatiivimuodossa käytetään molemmilta osiltaan taipuvaa lekseemiä (esim. 20–22). Taipumattomia monikon nominatiivimuotojakin toki on, esim. *jalopeurat* (A-III-708-[Sef-3:3]), *willificunans* (A-III-325-[Ps-78:47]) ja *willimariat* (A-III-463-reun5).

(20) Ette minun pitene Pilcurit ia Laittaiat cwleman / ia ne Wiholiset ia **kercketkostaia**t näkemen (A-III-273-[Ps-44:17])

(21) ia ylesoienda ne heickomieliset ia surckeat **Omattunnot** (A-II-494-[2Kor-e])

- (22) Mine leusin Israelin coruesa / ninquin Winamariat / ia näin teiden Iset / ninquin ne **toreficunat** Ficunapuus (A-III-621-[Hos-9:10])

Genetiivin yksikkömuodoista hieman suurempi osa on kongruoivia (*lighanmerkin*, A-II-697-[Ilm-13:16]; *norenwinan*, A-III-724-[Hgg-1:11]) kuin kongruoimattomia (*lijcamerckin*, A-II-711-[Ilm-19:20]; *pyhepeiuen*, A-II-558-[Kol-2:16]). Sen sijaan monikon genetiivimuodoissa kongruoimattomuus (*hyuetekois*, A-I-390; *willificunain*, A-III-655-[Am-7:14]) on hieman yleisempää kuin kongruoivuus (*hyueintekoin*, A-I-390; *pahaintöiteni*, A-III-251-[Ps-31:11]). Partitiivin yksikkömuotojen kongruenssi jää usein epäselväksi ortografian epäsystemaattisuuden vuoksi. Esimerkiksi *pyhäsavu*-lekseemistä ei voi koskaan partitiivimuodossa sanoa, kongruoivatko osat (esim. 23). Ainoastaan *uusikuu*-lekseemissä osien kongruenssi on selvä (*wttacuuta*, A-III-457-[Jes-1:14]). Monikon partitiivimuodoissa kongruoimattomuus (*hyuetekoias*, A-III-031; *pahatekoijansa*, A-I-176-[Vlt-5:7]) on selvästi yleisempää kuin kongruoiminen (*hyuuetekoija*, A-I-497). Aineiston kaikki translatiivimuodot, niin yksikössä kuin monikossa, ovat kongruoivia (*hyuexitööxi*, A-III-315-[Ps-73:6]; *orijxmiehixi*, A-III-789-[5Ms-28:68]).

- (23) Lahijoit henelle Culda / **Pyhäsavu** / ia Mirrham (A-II-025-[Mt-2:11])

Aineiston sisäpaikallissijoista suurin osa on kongruoivia, esim. *aukiasmaas* (A-III-324-[Ps-78:40]), *pahoisatöijses* (A-I-335-[Jes-43:24]), *omastatunnosta* (A-II-576-[1Tim-1:5]), *hyuisttöist* (A-III-364-[Ps-105:0]), *cwmanwgnin* [illatiivi] (A-III-238-[Ps-21:10]), *pahointöihin* (A-II-401-[Rom-e]). Poikkeuksen muodostavat yksikön elatiivimuodot, joista niukka enemmistö on kongruoimattomia (*makiahaijusta*, A-II-679-[Ilm-5:8]; *pahateghosta*, A-III-237-[Ps-19:16]). Ulkopaikallissijoja on aineistossa vähemmän, ja varsinkin monikkomuodot ovat harvinaisia. Kongruoivia (*hyuellesiugnauxella*, A-II-533-[Ef-1:3]; *lialdanimeldä*, A-II-324-[Ap-4:37]; *omilletunnoille*, A-II-575-[1Tim-e]) ja kongruoimattomia (*lica wihmal*, A-III-374-reun1; *licanimelde*, A-II-017-[UT-e]; *pahategholles*, A-III-576-[Vlt-4:22]) esiintymiä on lähes yhtä monta.

4.2.3. Uudismuodosteet ja kongruenssi

Olen pyrkinyt selvittämään sitä, näkyykö uusien yhdyssanamuodosteiden käytössä jonkinlaista tendenssiä kongruenssiin tai inkongruenssiin. Olen rajannut aineistoa tätä varten niin, että mukana ovat yhdyssanatyypin uudissanat kaikkine esiintymineen kustakin Agricolan teoksesta. Tarkasteltavat sanat eivät välttämättä ole aitoja uudissanajoja, sillä ne ovat voineet kuulua kielenkäyttöön ennenkin, mutta kirjakielen kannalta sanat ovat uusia, tavallaan ensiesiintymiä. En ole kuitenkaan rajannut aineistoa koskemaan vain juuri ensiesiintymiä, vaan lekseemin esiintymiä on mukana useampikin, jos sana on sattunut esiintymään ensimmäisen esiintymisensä jälkeen uudestaan samassa teoksessa. Esimerkiksi sanalla *liikamerkki* on Agricolan Uudessa testamentissa paitsi ensimmäinen esiintymiskerta (Ilmestyskirjan 14. luvun 9. jakeessa) myös kolme muuta esiintymää (Ilm. 14:11, 15:2 ja 19:20). Kaikki esiintymät ovat mukana tässä erikoisaineistossa.

Tällä tavoin rajaten tarkasteltavaksi jää 79¹⁴ esiintymää. Osa esiintymistä on yksikön nominatiivissa, joten kongruenssista ei niin ollen voi päätellä mitään. Esiintymien joukkoon mahtuu myös epäselviä tapauksia. Selvien tapausten perusteella tendenssi näyttää suosivan kongruoimista. Kaikissa Agricolan teoksissa Käsikirjaa (ja Piinaa) lukuun ottamatta on uudismuodosteita, joissa yhdysosat kongruoivat. Kongruoivia adjektiiveja ovat: *aukia*, *haikia*, *hullu*, *hyvä* (7 esiintymää), *kova*, *kuuma*, *kärkäs*, *liika* (3), *makia* (2), *nuori*, *oma*, *orja* (2), *paha*, *paljo*, *savinen*, *tuore*, *uskottu*, *uusi* (3), *vuoltu*, *väärä*, *yhteinen* ja *ylimäinen*.

Inkongruenssiakin uudissanoissa on. Yhdysosiltaan mukautumattomia muodosteita on vain Uudessa testamentissa, Psaltnarissa ja Veisuissa. Tässä yhteydessä on muistettava, että muissa teoksissa uudissanoja on hyvin vähän, jos lainkaan. Uuden testamentin ja Psaltnarin uudissanoissa kongruenssi on voitolla, Veisujen uudissanoissa inkongruenssi. Kongruoimattomuutta esiintyy seuraavien alkuosana olevien adjektiivien yhteydessä: *liika* (7 kertaa), *makia* (2), *musta*, *oma* ja *villi* (4). Kuten esimerkeistä voi huomata, samat adjektiivit voivat esiintyä sekä kongruoivina että kongruoimattomina. Se on tyypillistä ainakin adjektiiveille *liika*, *makia* ja *oma*. Lisäksi sama lekseemi voi käyttäytyä kahtalaisesti. Ainoastaan adjektiivi *villi* esiintyy vain taipumattomana.

Rukouskirjassa pelkästään numeroiden valossa tarkasteltuna kongruenssi (57 varmaa tapausta) näyttää olevan yleisempää kuin inkongruenssi (25 varmaa tapausta). Lekseemien esiintymiä tarkastelemalla kuva muuttuu kuitenkin toisenlaiseksi. Lekseemeistä kahtalaisesti käyttäytyviä ovat *jalopeura*, *omatunto* ja *pahateko*. Ainoastaan kongruoivia ovat *omamielivalta*, *omativiys*, *pahatyö* ja *uusisyntyminen*. Rukouskirjassa ainoastaan kongruoimattomina esiintyviä ovat lekseemit *pitkäperjantai*, *orvolapsi* ja *pyhäpäivä*.

Mitä tendenssistä voisi päätellä? Kongruoivien ja kongruoimattomien tapausten välillä on ainakin se ero, että kongruoivien joukossa on paljon enemmän erilaisia adjektiiveja. Osa niistä on yleisesti adjektiivialkusten yhdyssubstantiivien alkuosina esiintyviä, mutta joukossa on paljon myös yksittäistapauksia. Kongruoivat alkuosat ovat enemmän itsenäisen sanan oloisia kuin itsenäisyytensä menettäneitä yhdysosia, koska ne kongruoivat rinnallaan olevan sanan kanssa. Joidenkin sanojen kohdalla tekisi mieli tehdä myös päätelmiä sanan iästä sen kongruenssikäyttäytymisen perusteella. Esimerkiksi sanojen *pitkäperjantai* ja *pyhäpäivä* olettaisi olevan vanhoja kristilliseen perinteeseen kuuluvia sanoja. Kummassakin alkuosa on taipumaton. Voisiko taipumattomuus olla vakiintumisen piirre? Toisaalta *omatunto*-sanon alkuosa taipuu yleisesti vielä nykykielessäkin (Tyysteri 2015).

14 Olen jättänyt tästä aineistosta pois Rukouskirjan esiintymät, koska niistä melkein kaikki ovat ensiesiintymiä mutta eivät välttämättä samalla tavalla uudissanoja kuin muiden teosten uudet lekseemit. Tarkastelen Rukouskirjan esiintymiä erikseen.

4.3. Adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit saman tekstin eri käännöksissä

Joistakin raamatunkohdista on Agricolan teoksissa useampi kuin yksi käännös, esimerkiksi monet psalmeista on julkaistu sekä Rukouskirjassa että Psalmtarissa. Tässä luvussa tarkastelen, mitä adjektiivialkuisille yhdyssubstantiiveille on tapahtunut saman tekstin eri käännöksissä Agricolan teoksissa. Lisäksi vertailen Agricolan yhdyssubstantiiveja sisältäviä raamatunkohtia vuoden 1642 Biblian vastaaviin kohtiin ja selvitän adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivien kehitystä Agricolan jälkeisessä vanhassa kirjakeleessä.

Adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja osuu nelisenkymmentä Agricolan teosten useampaan kuin yhteen kertaan käännettyihin kohtiin. Lähes kolmessakymmenessä kohdassa lekseemi on pysynyt samana. Sanan ortografia, äänneasu tai taiputusmuoto on kuitenkin voinut muuttua, esim. *oijkiakäten* (A-I-112-[5Ms-32:27]) > *oikiakäten* (A-III-444); *pyhesaw* (A-I-086-[Mt-2:11]) > *pyhäsaw* (A-II-025); *pahattekon* (A-I-285-[Ps-51:11]) > *pahatteconi* (A-III-283); *pahateghom* (A-I-205-[Ps-103:12]) > *pahateghot* (A-III-033) > *pahatteghorna* (A-III-361). Kolmessa tapauksessa yhdyssana on muutettu liittosanaksi: *makianleiuen peiuen* (A-II-151-[Mk-14:12]) > *Makian Leiuen peijuene* (A-III-155); *Licanimi* (A-II-232-[Lk-22:3]) > *lica nimi* (A-III-154); *Ylimeisen engelin* (A-II-568-[1Tss-4:16]) > *ylimeisen Engelin* (A-III-044). Yhdyssanan purkaminen liittosanaksi on tehty kahdesti Piinassa ja kerran Käsikirjassa. Kerran muutos on liittosana yhdyssanaksi, kun ilmi selvä kirjoitusvirhe on korjattu (*omosta* [!] *tunnosta*, A-I-101-[Heb-10:22]) > *Omastatunnosta*, A-II-647).

Lekseemit *pahateko* ja *pahatyö* ovat keskenään synonyymisia. Näistä *pahateko* on selvästi yleisempi, ja Agricolalla näyttää olleen pyrkimykseen vakiinnuttaa kielenkäyttöön näistä kahdesta sanasta juuri *pahateko*, kun Rukouskirjassa esiintynyt kohta on otettu uudestaan Vanhan testamentin tekstejä sisältäviin teoksiin, esim. *pahattöns* (A-I-143-[Jer-31:34]) > *pahatecons* (A-III-558); *pahoisatöijses* (A-I-335-[Jes-43:24]) > *Pahatecoisas* (A-III-490); *Pahaintöijdhen* (A-I-204-[Ps-103:10]) > *pahointecoin* (A-III-033) > *Pahatecoin* (A-III-361). Tosin kertaalleen muutos on tehty toiseen suuntaan: *pahantekoin* (A-I-273-[Ps-31:11]) > *pahaintöiteni* (A-III-251).

Useampaan kuin yhteen kertaan käännettyjen kohtien perusteella ei pysty tekemään päätelmiä kongruoimisen vahvistumisesta tai heikentymisestä, sillä yleensä kongruenssi tai inkongruenssi on säilynyt lekseemissä uudessakin käännöksessä. Poikkeuksena on ainutkertainen kongruoiva *jalopeura*-lekseemin esiintymä, joka toisessa yhteydessä on korjattu kongruoimattomaan asuun: *Jaloijstpeuroijsta* (A-I-279-[Ps-35:17]) > *Jalopeuroist* (A-III-258). Tapauksissa, joissa uudemmassa käännöksessä on käytetty eri lekseemiä, taipuneista muodoista on muutaman kerran siirrytty taipumattomiin (ks. edellä olevat esimerkit lekseemeistä *pahatyö* ja *pahateko*). Kongruoimisen kannalta on kiinnostavaa, että muutamassa tapauksessa vanhemman käännöksen epäselväksi jäävä mutta mahdollinen kongruoiminen on uudemmassa käännöksessä eksplisiittisesti osoitettu kirjoitusasussa, esim. *pahategodh* (A-I-141-[Jer-14:20]) > *pahateghot* (A-III-540); *pahateghot* (A-I-298-[Ps-90:8]) > *pahateghot* (A-III-345).

Useampaan kuin yhteen kertaan käännetty kohdat ovat toisinaan muuttuneet niinkin, että adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivin tilalle on tullut jokin muu lekseemi tai ilmaus, esim. *pahattekon* (A-I-282-[Ps-38:5]) > *syndini* (A-III-264); ja *pahattekot souit nijnen canssa* (A-I-341-[Mik-7:18]) > *ia souit ninen cansa* (A-III-685). Toisaalta adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivi on voinut korvata muuntyyppisen ilmauksen, esim. *Iseiden rioxet* (A-0-005-[2Ms-20:5]) > *Iseden pahatteghot* (A-III-773); *Mäyrein* (A-I-208-[Ps-104:18]) > *Williuochtein* 'vuorikauris' (A-III-363) (Häkkinen 2007, 10–11). Erilaisia käännösratkaisuja edustavat myös Aapisessa ja Profeetoissa olevat suomennokset, joista uudemmassa on käytetty adjektiivialkuista yhdyssubstantiivivia: *MIne olen – sinun Herras Jumalas / wekeue / kiuas* (A-0-005-[2Ms-20:5]) > *olen yxi wäkeue Kiuascostaia* (A-III-773).

Olen tarkastellut myös sitä, mitä Agricolan käyttämille adjektiivialkuisille yhdyssubstantiiveille on tapahtunut vuoden 1642 kokoraamatussa. Biblian kielihän pohjautuu Agricolan käännöksille, mutta tekstiä on myös muokattu monin tavoin, ja käännöskomitean tiedetään tehneen Agricolan tekstiin puristisia korjauksia (Rapola 1963). Voi olettaa, että adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivien kohtalo paljastaa käännöskomitean suhtautumisen kyseiseen yhdyssanatyyppiin.

Tarkasteluni kohteena on noin kaksisataa raamatunkohtaa, jotka esiintyvät sekä Agricolan teoksissa että vuoden 1642 Bibliassa ja joissa Agricolalla on adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivi. Lähes 130 tapauksessa yhdyssanan tilalla on vastaavista osista koostuva sanaliitto, esim. *Aukiasmaas* (A-III-324-[Ps-78:40]) > *aukiasa maasa* (B1642). Parisakymmenessä tapauksessa Agricolan yhdyssana on korvattu sanaliitolla, jossa toinen sanaliiton osa on eri kuin Agricolan kokonaisuudessa, esim. *Cwmanwgnin* (A-III-238-[Ps-21:10]) > *cuumaan pädzijn* (B1642); *HaikianHengen* (A-II-443-[Rom-11:8]) > *vppiniscaisen Hengen* (B1642); *Hyuenteghon* (A-II-508-[2Kor-8:4]) > *hywän työn* (B1642); *kerckekostaiat* (A-III-273-[Ps-44:17]) > *tylyt costajat* (B1642); *Lijcaroho* (A-III-623-[Hos-10:4]) > *myrkyllinen ruoho* (B1642); *pahoisatöijses* (A-I-335-[Jes-43:24]) > *pahoisa tegoisas* (B1642); *Torenwinahan* (A-III-555-[Jer-31:12]) > *nuoren wijnan* (B1642); *toretficunat* (A-III-621-[Hos-9:10]) > *utis ficunat* (B1642); *Willimariat* (A-III-463-[Jes-5:2]) > *pahoja marjoja* (B1642). Ratkaisut osoittavat, että ainakin osa käännöskomitean jäsenistä on vierastanut yhdysosiltaan kongruoivaa yhdyssubstantiivityyppiä.

Toisaalta yhdyssanan säilymätapauksiakin on. Yhdyssana on säilytetty viidesti Uuden testamentin tekstissä (Matteuksen ja Markuksen evankeliumeissa, Apostolien teoissa, Kolossalaiskirjeessä ja Ilmestyskirjassa) ja yhdeksästi Vanhan testamentin teksteissä. Ensimmäisessä Mooseksen kirjassa, Psalmeissa ja Aamoksen kirjassa on yksi tapaus, Hoosean kirjassa kaksi ja Jeremian kirjassa neljä. Yhdyssanoina säilyneet lekseemit ovat *liikamerkki*, *makialeipä* (2 tapausta), *orvoilapsi*, *pahateko* (7), *pyhäpäivä*, *pyhäsavu* ja *villifikuna*. Näistä ainoastaan sana *orvoilapsi* esiintyy Bibliassakin vain yhdyssanana. Muista lekseemeistä esiintyy yhdyssanan lisäksi sanaliittomuotoja, tai yhdyssanan rinnalla käytetään jotakin perussanaa, esim. *ottaman lijcamerkin oikiaan käteens taicka odzijns* (B1642-[Ilm-13:16]), ja *ei ottanet hänen merckiäns heidän odzijns taicka käsijs* (B1642-[Ilm-20:4]); *taicka määrätystä pyhäpäiwistä* (B1642-[Kol-2:16]), *Silloin kelpa maalle hänen lepons* (B1642-[3Ms-26:34]), vrt. *Silloin sis maalle henen Pyhepeiuens kelpauat*

(A-III-127-[3Ms-26:34]). Lisäksi on kolme tapausta, joissa sekä Agricolalla että Bibliassa on yhdyssana, mutta yhdyssanat ovat eri lekseemejä, ja yhdyssanan alkuosana on Bibliassa adjektiivin asemesta substantiivi. Agricolan *villivuohi* on muutettu *metsävuoheksi* (Ps-104:18) ja *villifikuna* on muutettu kahdesti *metsäfikunaksi* (Lk-19:4 ja Ps-78:47; Aamoksen kirjassa [Am-7:14] *villifikuna*-lekseemi on säilytetty). Osa yhdyssanoina säilytetyistä tapauksista on termimäisiä nimityksiä, ja termimäisyys on voinut motivoida yhdyssanamuotoa.

Olen jättänyt yksityiskohtaisen tarkastelun ulkopuolelle¹⁵ *omatunto*-lekseemin esiintymät, koska niitä on niin paljon ja *omatunto* vaikuttaa olevan täysin vakiintunut yhdyssanalekseemi vuoden 1642 Bibliassa. Kuten Agricolan teoksissakin, myös Bibliassa *omatunto*-sanana yhdyssosien kongruoiminen näyttää olevan hyvin yleistä. Muuten Agricolalta siirtyneet adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit ovat Bibliassa yleensä kongruoimattomia. Poikkeuksena on sana *makialeipä*, joka tarkasteltavissa tapauksissa kongruoi sekä Agricolalla että Bibliassa, esim. *Ja se oli iuri Makianleiuen peiuinä* (A-II-345-[Ap-12:3]), *ja se oli makianleiwän päiwänä* (B1642). Tarkasteltavissa tapauksissa yleensä Agricolan teksteissäkin on kongruoimaton esiintymä, ja inkongruentti muoto on siirtynyt automaattisesti Bibliaan. Poikkeuksen muodostavat kaksi *pahateko*-lekseemin yhdyssanaesiintymää, jotka Agricolalla ovat kongruoimattomia mutta Bibliassa kongruoivia, esim. *Waan iocainen pite henen pahatecons teden cooleman* (A-III-558-[Jer-31:30]) > *Waan jocaidzen pitä pahatecons tähden cuoleman* (B1642).

Muissa tapauksissa adjektiivialkuinen yhdyssubstantiivi on korvattu muulla sanalla tai kohta on käännetty kokonaan eri tavalla. Adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivin tilalla on parissakymmenessä kohdassa jokin perussana tai johdos, esim. *musta canssald* (A-III-470-[Jes-11:11]) > *Morilaisilda* (B1642); *Norenwinan* (A-III-724-[Hgg-1:11]) > *wijnan* (B1642); *Orijxmiehixi ia Orijxiwaimoixi* (A-III-789-[5Ms-28:68]) > *palwelioixi ja pijcoixi* (B1642); *pahatecoia* (A-III-253-[Ps-32:2]) > *wääryttä* (B1642); *pahatecoins* (A-III-612-[Hos-4:8]) > *syndejäns* (B1642). Täysin eri tavalla käännettyjä kohtia on puolisen tusinaa (esim. 24-27).

- (24) ettei he sinua woroin cutzuisi / ia sinulle **hyuenteghos** maxaisit (A-II-211-[Lk-14:12])
ettei he sinua taas wuoroin cudzu / ja sinulle maxa (B1642)
- (25) ia cutzuta Simon / ioca **lijcanimelde** cutzutan Petari (A-II-340-[Ap-10:5])
ja cudzuta Simon / joca Petarixi cudzutan (B1642)
- (26) Ongo sis meille **parambipoli** quin heille? (A-II-424-[Rom-3:9])
Olemmaco me parammat cuin he? (B1642)
- (27) ionga Sydhemet aina **Willitiete** tactouat (A-III-351-[Ps-95:10])
jonga sydämet aina exyä tahtowat (B1642)

15 Agricolalla hyvin yleinen lekseemi *jalopeura* ei esiinny Bibliassa lainkaan. Sen vastineena on sana *lejon(i)*. Uudemmissa raamatunkäännöksissä *lejoni* on jälleen korvattu *jalopeuralla* (VKS s.v. *jalopeura*).

Muokkausten perusteella näyttää siltä, että käännöskomitean suhtautuminen yhdysosiltaan kongruoiviin adjektiivialkuisiin yhdyssubstantiiveihin on ollut hyvin kriittinen, ja voi jopa sanoa, että käännöskomitean silmissä yhdysosiltaan kongruoivien adjektiivialkuisien yhdyssubstantiivien tyyppi ei ole oikeastaan yhdyssanatyyppi lainkaan. Nyt tarkastelun kohteena ovat olleet tekstinkohdat, joissa Agricolalla on esiintynyt adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja. Tällä tavalla tarkasteluna ei pysty näkemään, esiintyykö *Bibliassa* sellaisia substantiivitapauksia, joita ei ole Agricolalla.

4.4. Vastineet vieraissa kielissä

Kongruoivien adjektiivialkuisien yhdyssubstantiivien malli ei oikeastaan ole voinut tulla Agricolan teoksiin vieraista kielistä. Lähdekielissä adjektiivi ja substantiivi toki taipuvat mutta eri periaatteella – suvussa ja luvussa – kuin suomessa. Lähdetekstit ovat kuitenkin voineet tarjota mallin siihen, että Agricola on käyttänyt käännösvastineena yhdysanaa. Tarkastelen tässä luvussa niitä leksemejä ja ilmauksia, joiden vastineeksi Agricola on muodostanut adjektiivialkuisia, usein kongruoivia yhdyssubstantiiveja. Vastineita on löytynyt noin 70 eri lekseemille. Yhdyssanavastineita on noin 43, sanaliittoja noin 8, perussanoja 15 ja muita tapauksia 4. Huomionarvoista on se, että Agricolan käyttämälle yhdysanalle on hyvin usein osoitettavissa vastineeksi selvä lekseemi, joko yhdysana, perussana tai johdos. Sen sijaan sanaliittovastineita ja muita fraasivastineita on vain kymmenkunta. Tämän perusteella voi ajatella, että Agricola on todella tarkoittanut muodosteensa kiinteiksi merkityskokonaisuuksiksi eikä yhteen kirjoittaminen ole satunnaista huolimattomuutta.

Uudessa testamentissa esiintyville lekseemeille olen etsinyt vastineita latinankielisestä Vulgatasta (V), Lutherin kokoraamatun saksannoksesta vuodelta 1545 (L), ruotsinkielisestä Uudesta testamentista *Thet Nyia Testamentit på Swensko* vuodelta 1526 (NT) sekä Kustaa Vaasan Raamatusta (*Gustaf Vasas Bibel*) vuodelta 1541 (GVB). Vanhan testamentin teksteissä esiintyviä sanoja olen verrannut Vulgatan ja Lutherin kokoraamatun vastineisiin. Rukouskirjan esiintymille olen löytänyt vastineita Jaakko Gummeruksen teoksesta *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Agricola on käyttänyt lähteenä lukuisia eri teoksia, mutta en ole seuraavissa esimerkeissä eritellyt tarkemmin, mistä Agricolan käyttämästä lähdeteksestä mikin vastine on peräisin, sillä teokset on löydettävissä lähdeviittausten avulla. Samaan tapaan olen toiminut Simo Heinisen teosten yhteydessä. Hän on julkaissut kirjoissaan rinnakkain Agricolan Psalmtarin ja Vanhan testamentin tekstien summaariot ja reunahuomautukset sekä niiden vieraskieliset lähdetekstit.

Monesti vastineita on löytynyt useista kielistä. Eri kielten vastineet voivat olla rakenteellisesti samanlaisia, esimerkiksi yhdysanoja (*wdhenkuun*¹⁶, A-II-558-[Kol-2:16] ~ V

16 Esitän sekä Agricolan esimerkit että vieraiden kielten esimerkit siinä muodossa ja kirjoitusasussa kuin ne esiintyvät kirjallisuudessa, sillä vieraskielisten sanojen perusmuodon abstrahoiminen on monesti vaikeaa. Kaikkia sanoja ei enää esiinny nykykielessä tai sanojen ortografia on muuttunut.

neomeniae, L *Newmonden*, GVB *Nymånadher*), mutta vastineiden välillä on myös raken-teellisia eroja esimerkiksi niin, että osa on yhdyssanoja ja osa sanaliittoja, esim. (*wdhessyndymes*, A-II-076-[Mt-19:28] ~ V *in regeneratione*, L *in der Widergeburt*, NT *j the nyia födhelsen*; *Willificuna puhun*, A-II-223-[Lk-19:4] ~ V *in arborem sycomorum*, L *auff einen Maulberbaum*, NT *vthi itt willfjkon trää*, GVB *vthi itt Mulbärträä*). Olen kiinnittänyt erityisesti huomiota siihen, onko vastineiden joukossa yhdyssanoja, sillä juuri yhdyssanojen voi ajatella olleen mallina Agricolan muodosteille.

Yhdyssanavastineista vajaa kolmasosa muodostuu adjektiivista ja substantiivista kuten Agricolan muodostekin. Jotkin Agricolan yhdyssanoista ovat sana sanalta kään- nettyjä, esim. *hullutpuhet* (A-II-541-[Ef-5:4]) ~ V *stultiloquium*; *makialeiuen* (A-II-098-[Mt-26:17]) ~ L *der Süssenbrot*, NT *sötbrödzdaghen*; *pyhepeiuen* (A-II-558-[Kol-2:16]) ~ GVB *Helgedaghar*. Aineistossa on myös vapaammin muodostettuja kokonaisuuksia, esim. *cwmanwgnin* (A-III-238-[Ps-21:10]) ~ L *einen Fewrofen*; *omatmieliwallat* (A-I-487) ~ sa *eygensinnigkeyt* (Gummerus 1947, 265); *willitiete* (A-I-104-[Ps-95:10]) ~ L *den Irreweg*. Aineistossa on myös tapaus, jossa yhdyssanan malli on tullut saksasta, mutta yhdyssien malli ruotsista: *wsitidhing* (A-II-003-[UT-e]) ~ L *Newezeitung*, NT *ny tidhende*.

Yli kaksi kolmasosaa lekseemeistä, joille on jossakin lähdetekstissä yhdyssanavastine, sisältää adverb- tai prefiksialkuosan. En ole luokitellut tapauksia erikseen adverb- ja pre- fiksialkuisiksi, sillä täsmällistä luokittelua olennaisempaa on se, että lähdekielissä sanat eivät koostu adjektiivista ja substantiivista, vaikka Agricolan käännösvastine onkin adjek- tiivialkuinen yhdyssubstantiivi. Tässä ryhmässä ei luonnollisestikaan voi olla sanasanai- sia vastineita, mutta osa Agricolan vastineista on lähellä lähdetekstin yhdyssanaa, esim. *hyuellesiugnauxella* (A-II-533-[Ef-1:3]) ~ V *benedictione*, GVB *welsignelse*; *hyuenteghon* (A-II-322-[Ap-4:9]) ~ V *in benefacto*, L *vber dieser wolthat*, GVB *thenna welgerningen*; *hyuisttöist* (A-III-364-[Ps-105:0]) ~ la *beneficiis* (Heininen 1992, 159); *palionpuheens* (A-II-035-[Mt-6:7]) ~ V *in multiloquio*; *wdhensyndymisen* (A-II-595-[Tit-3:5]) ~ V *rege- nerationis*, L *der widergeburt*; *wäretprophetat* (A-III-426-[Ps-144:0]) ~ la *pseudoprophetas* (Heininen 1992, 208).

Seuraavassa ryhmässä on tapauksia, joissa Agricolan yhdyssanaa vastaa lähdeteks- tissä perussana tai johdos. Näitä tapauksia on aineistossa 15, esim. *jalopeuran* (A-II-591-[2Tim-4:17]) ~ V *leonis*, L *des Lewens*, GVB *Leyonens*; *oikiakätens* (A-III-129-[KV-2:6]) ~ V *dextera*, L *seine Rechte*; *orijxmiehixi* (A-III-789-[5Ms-28:68]) ~ V *servos*, L *Knechten*; *orijxiwaimoixi* (A-III-789-[5Ms-28:68]) ~ V *ancillas*, L *Megden*; *oruoilasten* (A-III-225-[Ps-10:14]) ~ L *Waisen*; *wapamieli* (A-II-409-[Rom-e]) ~ L *freidigkeit*, NT *fridhsamheet*, GVB *frijmodigheet*; *wasenkäsi* (A-III-671-[Jon-4:11]) ~ V *sinistram*, L *linck*. Tässä ryh- mässä on esiintymiä, joissa Agricolan muodoste tuntuu selittävältä. Vieraan kielen sanalle ei ole sopinut käännösvastineeksi yksimorfeeminen ilmaus, vaan yhdyssanamuodoste selittää tarkemmin tarkoitteen merkitystä, esim. *norenwinan* (A-III-724-[Hgg-1:11]) ~ V *vinum*, L *Most*; *sauisenastian* (A-III-216-[Ps-2:9]) ~ L *Töpffen*; *torenwinahan* (A-III-555-[Jer-31:12]) ~ V *vino*, L *most*; *willimariat* (A-III-463-[Jes-5:2]) ~ V *labruscas*, L *Heerlinge*; *williuochtein* (A-III-363-[Ps-104:18]) ~ L *der Gemen*.

Alle kymmenessä tapauksessa Agricolan yhdyssanaa vastaa lähdetekstissä sanaliitto. Usein vieraan kielen sanaliitto muodostuu adjektiivimääritteestä ja substantiivista, esim. *eninpoli* (A-III-386-[Ps-118:0]) ~ la *Magna pars* (Heininen 1992, 177); *HaikianHengen*¹⁷ 'katkera henki; uppiniskainen'(A-II-443-[Rom-11:8]) ~ V *spiritum conpunctionis*, L *einen erbitterten Geist*, NT *en ohanterlighen anda*, GVB *en förbittrat anda*; *omatarpens* (A-III-519-reun1) ~ sa *eigen nutz*, ru *egen nytto* (Heininen 2008, 56); *pahatlwlot* (A-II-583-[1Tim-6:4]) ~ V *suspiciones malae*; *wsiwirsi* (A-I-236-[Judit-16:15]) ~ L *ein neues Lied*. Toisaalta muodoste voi olla vapaampikin, ja samalla tavalla selittävä kuin edellisen ryhmän yhdyssanatapauksissa, esim. *toretfcunat* (A-III-621-[Hos-9:10]) ~ L *die ersten feigen*. On kiinnostavaa, että Agricola on päätenyt näissä tapauksissa yhdyssanan muodostamiseen, vaikka vanhassa kirjasuomessa käsitteitä on ilmaistu myös liittosanoin. Yhdyssanarakenne tekee ilmauksesta kuitenkin vahvemmin käsitteenomaisen kuin sanaliittorakenne.

Muutamassa tapauksessa Agricolan yhdyssanalle ei ole osoitettavissa vieraista kielistä sanavastinetta eikä edes sanaliittovastinetta, vaan tekstinkohdassa on lähdetekstissä jokin laajempi ilmaus. Nämä tapaukset osoittavat, että adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivin rakennetyyppi on Agricolan kielessä vakiintunut ja produktiivinen, sillä sanalle ei ole lähdetekstissä muodollista vastinetta. Kaikissa esimerkkitapauksissa adjektiivimäärite on nominatiivissa. Esimerkissä 28 myös koko yhdyssana on nominatiivimuotoinen. Sen sijaan esimerkin 29 kokonaisuus on adessiivissa.

- (28) Ole lembemes / ia ele szöö. iosta **kylmetauti** sinun löö. (A-I-009)
ru At tu tigh födher at hoost är medh (Tarkiainen–Tarkiainen 1985, 160)
- (29) Ne widhennet / ouat ne / iotca **lica wihmal** ia ylen paliol Sateil
rangaistetaan (A-III-374-reun1)
sa Die fünfften, So mit vnfruchtbar wetter geplagt
ru The femte äro the som medh ofruchtsamt wädher plåghadhe warda
(Heininen 1994, 149)

4.5. Agricolan adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit Vanhan kirjasuomen sanakirjassa

Edeltävät luvut osoittavat, että yhdysosiltaan kongruoivat adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit ovat produktiivinen yhdyssanatyypin Agricolan teoksissa. Sanatyypillä on tuotettu kieleen lekseemejä, jotka edustavat uusia käsitteitä. Lisäksi sanatyyppejä on hyödynnetty käännoistyössä selittävien lekseemien muodostamisessa. Osa lekseemeistä on ollut yleisiä jo Agricolan teoksissa, ja osa sanoista elää kielessä yhä edelleen. Monet Agricolan muodosteista ovat kuitenkin ainutkertaisia, eikä sanatyyppejä ole käytetty yhtä runsaasti esimerkiksi vuoden 1642 raamatunkäännöksessä. Sanatyypin on kuitenkin edelleen olemassa kielessä, ja sitä pidetään karttuvana (KK 2015, 46).

17 Tämä esimerkki esitetään VKS:n artikkelissa *haikea*. Siinä kokonaisuus on avattu sanaliitoksi.

Tässä luvussa tarkastelen yhdyssanatyyppejä ns. varjoaineiston kautta. Varjoaineistolla tarkoitan esiintymiä, jotka ovat Agricolan teoksissa ja joita olen esitellyt edellisissä luvuissa mutta joita ei mainita *Vanhan kirjasuomen sanakirjassa*. Käyttämäni nimitys varjo tulee siitä, että yhdyssanatyyppi jää varjoon VKS:ssa. Sanojen puuttuminen sanakirjasta vaatii pohtimaan sitä, ovatko yhteen kirjoitetut adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit todella lekseemeitä. Agricolahan on muodostanut lukuisia yhdyssanoja esimerkiksi *ylen*-aineuksella, mutta läheskään kaikki *ylen*-kokonaisuudet eivät nimeä uusia tarkoitteita ja muodosta selviä lekseemejä (Toropainen 2014, 45). Oman käsitykseni mukaan adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit ovat kuitenkin selviä lekseemejä, mikä puolestaan pakottaa miettimään, miksi vain osa sanatyyppin esiintymistä on päätynyt sanakirjaan.

Vanhan kirjasuomen sanakirjasta on julkaistu painettuna aakkosväli a–k ja verkossa m-kirjaimella alkavat sanat. Julkaistuissa jaksoissa on hakusanoina 12 Agricolan teoksissa esiintyvää adjektiivialkuista yhdyssubstantiivisia (*aukiamaa, hyväsiunaus, hyväteko, [armo]hyvätyö, jalopeura, jalopeurukainen, jalopuhe, kadesilmä, kylmätauti, makiahaju, makialeipä* ja *mustakansa*). Omassa aineistossani a–k- ja m-alkuisia sanoja on 22. VKS:sta puuttuvat lekseemit ovat *eninpuoli, haikiahenki, hullupuhe, hyväluulo, hyvätahto, isoikärväinen, kiivaskostaja, kovailma, kuumauuni* ja *kärkäskostaja*. Sanakirjasta on mahdollista nähdä, mitä yhdyssanahakusanoja sanakirjaan on tulossa, sillä sanakirjaan on koottu kunkin hakusanan loppuun tieto, missä yhdyssanoissa kyseinen hakusana esiintyy edusosana. Tarkastelemistani yhdyssanoista VKS:aan tulevat hakusanoiksi *liikamerkki, orjamies, uusikuu, vapaamieli* ja *villimarja*. Sen sijaan sanakirjaan ei ilmeisesti oteta sanoja *oikiakäsi, omamielivalta, savinenastia, turhajuoksu, turhakamppaus, uskottukalu, uusijuutas, vasenkäsi, vuoltukivi, yhteinenkalu* ja *ylimmäinenenkeli*. Sanakirjaan tulevia hakusanoja voi ennakoida myös VKSA:n sanalippukokoelman perusteella, koska sanakirjaa toimitetaan sanalippujen pohjalta. Olen etsinyt satunnaisotannalla sanalipuista Agricolan käyttämiä adjektiivialkuisia yhdyssubstantiiveja. Sanalippuja ei ole seuraavista sanoista, ja sen perusteella sanakirjaan eivät ilmeisesti ole tulossa lekseemit *nuoriviina, paramipuuoli, paraspuoli, tuorefikuna, tuoreviina, turhateko, uusisyntyjä* ja *vääräprofeetta*. Sen sijaan sanoista *uusisanoma, -syntyminen, -syntymys, -tidinki* ja *-virsi* on sanalippu, joten ne tulevat hakusanoiksi VKS:aan. Sanasta *vuoltukivi* on arkistossa sanalippu, mutta yhdyssanaa ei mainita *kivi*-hakusanan yhdyssanaluetelossa.

Vanhan kirjasuomen sanakirjassa hakusanoina esiintyvien adjektiivialkuisien yhdyssubstantiivien perusteella syntyy kuva, että sanakirjaan on otettu tai ollaan ottamassa sanoja, joiden adjektiiviyhdysosa on yleinen. Esimerkiksi adjektiivit *hyvä* ja *uusi* esiintyvät useiden yhdyssubstantiivien alkuosana, ja *hyvä*- ja *jalo*-alkuisia sanoja käytetään teksteissä paljon. Lekseemin ottamista sanakirjaan on selvästi puoltanut sekin, jos sana esiintyy vielä nykykielessä (ks. luku 4.1.). Lisäksi jotkin sanat on voitu ottaa sanakirjaan siksi, että sanan merkitys on kaivannut selityksen, jotta tekstinkohta olisi ymmärrettävä (*jalopuhe* 'kaunopuheisuus', *kylmätauti* 'vilutauti, kuume'). Rakennetyyppi itsessään tai se, että adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit ovat itsenäisiä lekseemejä, ei ole kuitenkaan ollut riittävä syy sanan ottamiseksi sanakirjaan hakusanaksi.

5. Lopuksi

Olen tutkimuksessani tarkastellut yhdyssubstantiivityyppiä, jossa yhdyssanan määriteosana oleva adjektiivi voi kongruoida edusosan kanssa. Yhdyssanatyyppi on yleinen, vaikiintunut ja produktiivinen Agricolan teoksissa. Osalla adjektiivialkuisista yhdyssubstantiiveista (*omatunto, pahateko, jalopeura ja hyväteko*) on Agricolalla lukuisia esiintymiä. Suurin osa eri lekseemeistä on kuitenkin uniikkeja. Noin viidennes Agricolan käyttämistä adjektiivialkuisista yhdyssubstantiiveista on olemassa nykykielessäkin. Yhdyssanojen alkuosana on tyypillisesti kaksitavuinen adjektiivi niin Agricolalla kuin nykykielessä, mutta Agricolalla on myös morfologisesti monimutkaisempia alkuosia: adjektiivijohdoksia, partisiippi- ja vertailumuotoja. Yhdyssanatyyppiä esiintyy kaikissa Agricolan yhdeksässä teoksessa.

Agricolan teosten adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit ovat useammin kongruoivia kuin kongruoimattomia. Varsinkin ainutkertaisten lekseemien yhdyssosat kongruoivat usein keskenään. Kongruoimattomuuskin on kuitenkin tavallista, ja frekventimmät lekseemit esiintyvät usein sekä kongruoivina että kongruoimattomina. Sanan sijamuodolla ei näytä olevan vaikutusta kongruoimiseen, eikä myöskään eri teosten välillä ole selvää eroa sanojen kongruoimisessa. Sen sijaan joillekin yhdyssanan alkuosana oleville adjektiiveille kongruenssi on tyypillistä (*hyvä, oma, tuore, uusi*), toisille puolestaan inkongruenssi (*jalo, villi*). Yleensä kongruenssi on itsenäisten sanojen ominaisuus, kun samaan lausekkeeseen kuuluva edussana ja määrite mukautuvat toisiinsa. Voidaan ajatella, että yhdysosiltaan kongruoivat adjektiivialkuiset sanayhtymät ovat lähempänä syntagmaattista sanaliittoa kuin yhdysosiltaan kongruoimattomat sanayhtymät, joissa alkuosan taipumaton ja mukautumaton adjektiivi on epäitsenäisempi ja muistuttaa enemmän sananmuodostusainesta. Agricolan tapauksessa kuitenkin sekä kongruoivat että kongruoimattomat sanayhtymät muodostavat merkitykseltään itsenäisiä kokonaisuuksia ja nimeävät uusia tarkoitteita, joten niitä voi pitää lekseeminä. Hyvin usein näille Agricolan muodostamille yhdyssanoille on osoitettavissa vieraista kielistä vastineita, jotka ovat itsenäisiä lekseemeitä, joko yhdyssanoja tai perussanoja.

Vuoden 1642 Bibliassa monet Agricolalla esiintyvät adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit on korvattu vastaavalla sanaliitolla tai toisella lekseemillä. Ne adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit, jotka on hyväksytty Agricolan suomennoksista Bibliaan, ovat yleensä termimäisiä. Myöhemminkin monet vanhan kirjasuomen kaudella esiintyvistä adjektiivialkuisista yhdyssubstantiiveista ovat termejä. Agricolan jälkeen yhdysosien kongruoimattomuus on lisääntynyt sanatyyppissä selvästi. Nykykielessä on vahva tendenssi, että alkuosan taipumattomuus yleistyy ja että sanoja, jotka aiemmin ovat selvästi kuuluneet alkuosaltaan taipuvien ryhmään, siirtyy alkuosan muodon suhteen vaihtelevaan ryhmään. Tämä tendenssi on nähtävissä jo Agricolalla ja myöhemmissäkin vanhan kirjasuomen kauden adjektiivialkuisissa yhdyssubstantiiveissa. Kehitys ei ole kuitenkaan ollut suoraviivaista, eikä ole useinkaan osoitettavissa, että jokin lekseemi tai yhdysosa kuuluisi ehdottomasti joko taipuvien tai taipumattomien joukkoon. Yhdysosien mukautumattomuus

on usein varsinkin termien tai terminmäisten sanojen ominaisuus. Mukautumattomuus vahvistaa muodosteiden yhdyssanaisuutta. Termien lisääntyminen kielessä on lisännyt yhdysosiltaan kongruoimattomien adjektiivialkuisen yhdyssubstantiivien määrää.

Lähteet

- AHLQVIST, AUG[UST] 1877: *Suomen kielen rakennus. Vertaavia kieliopillisia tutkimuksia*. Helsinki.
- ERONEN, RIITTA 1996: Monimuotoiset yhdyssanat. *Kielikello* 4/1996, 12–14. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- GUMMERUS, JAAKKO 1947: *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet*. Painosta toimittaneet AARNO MALINIEMI ja AARNE TURKKA. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia XLIV: 2. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- GVB = *Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526*. Utgivet av NATAN LINDQVIST. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm 1941.
- HEININEN, SIMO 1992: *Mikael Agricolan psalmisummaariot*. Suomi 166. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 1994: *Mikael Agricolan Psalmtarin reunahuomautukset*. Suomi 174. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 2008: *Mikael Agricolan Vanhan testamentin reunahuomautukset*. Suomi 196. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- HÄKKINEN, KAISA 1990: *Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa*. Tietolipas 117. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 2007: Agricolan eläintarha. *Sananjalka* 49, 7–21. Suomen Kielen Seura, Turku.
- INABA, NOBUFUMI 2007: Mikael Agricolan teokset tietokannan muodossa. KAISA HÄKKINEN ja TANJA VAITTINEN (toim.): *Agricolan aika*, 147–161. BTJ Kustannus, Helsinki.
- Index Agricolaensis I*. A–P. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 11. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1980.
- ISK 2004 = *Iso suomen kielioppi*. HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA. SKST 950.
- ITKONEN, ERKKI 1966: *Kieli ja sen tutkimus*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.
- JUSSILA, RAIMO 1994: Vanhan kirjasuomen yhdyssanoista. *Läänemere ariiaali rahvaste kirjakeelte algus-ajad*. 7.–8. oktoober 1994. *Teesid*, 12–13. Tartu.
- 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. SKST 696 – Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 101. SKS – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Kaino = Kotimaisten kielten keskuksen tarjoama aineistopalvelu, joka on käytettävissä internetissä osoitteessa kaino.kotus.fi.
- KASTOVSKY, DIETER 2011: Diachronic perspectives. ROCHELLE LIEBER ja PAVOL ŠTEKAUER (toim.): *The Oxford Handbook of Compounding*, 323–340. Oxford University Press, Oxford.
- KK = *Kielitoimiston kielioppiopas*. Toim. RIITTA KORHONEN ja SARI MAAMIES. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 175. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki 2015.
- Kielitoimiston sanakirja* 2014. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 35. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. URN:NBN:fi:kotus-201433, ISSN 2323-3370. Verkkojulkaisu HTML. Päivitettävä julkaisu.
- KIVINIEMI, EERO 1990: *Perustietoa paikannimistä*. Suomi 149 – SKST 516.
- KOLEHMAINEN, TARU 2014: *Kielenhuollon juurilla. Suomen kielen ohjailun historiaa*. Suomi 204 – Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 174. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- LEHTINEN, RAIJA 1984: *Omastatunnosta omatuntoon? Virittäjä* 88, 517–518. Kotikielen Seura, Helsinki.
- LUTHER = *Biblia Germanica* 1545. [Faksimile.] Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1983.
- LÖNNROT, ELIAS [1866–1880] 1930: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja – Finskt-Svenskt Lexikon I–II*.

- Toinen, manul-menetelmällä jäjennetty painos. WSOY, Porvoo.
- MAT = Mikael Agricolan teokset. *Tekstien selvennys*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva 1987.
- Mikael Agricolan teokset 1–3. Uudistettu näköispainos. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva 1987.
- NT = *Thet Nyia Testamentit på Swensko af år 1526*. Ånyo utgifvet af AKSEL ANDERSSON. Uppsala 1893.
- PENTTILÄ, AARNI 1963: *Suomen kieloppi*. Toinen, tarkistettu painos. WSOY, Porvoo–Helsinki.
- R1933/38 = *Pyhä Raamattu*. Suomen Kirkon Sisälähetysseura, Pieksämäki 1933–1938.
- R1992 = *Pyhä Raamattu*. Suomen Pipliaseura, Helsinki 1992.
- RAPOLA, MARTTI 1963: *Henrik Hoffman puristinen kielenkorjaaja*. Suomi 110:3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- 1965: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. SKST 197.
- SINISALO, AINO 1987: Uudellamaalla, Vanhassakaupungissa ja Pitkälläsillalla. *Kielikello. Kielenhuollon tiedotuslehti* 1/1984–4/1987, 340–345. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- TARKIAINEN, VIJO – TARKIAINEN, KARI 1985: *Mikael Agricola Suomen uskonpuhdistaja*. Otava, Helsinki.
- TOROPAINEN, TANJA 2014: *Ylen-alkuiset sanat Mikael Agricolan teoksissa*. *Sananjalka* 56, 29–49. Suomen Kielen Seura, Turku.
- TUOMI, TUOMO 1989: Yleiskielemme murrepohjainen sanasto. JOUKO VESIKANSA (toim.): *Nykykielen sanavarat*, 28–56. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo–Helsinki–Juva.
- TYYSSTERI, LAURA 2015: Aamiaiskahvilasta ötökkätarjontaan. *Suomen kirjoitetun yleiskielen morfosyntaktisten yhdyssanarakenteiden produktiivisuus*. *Annales Universitatis Turkuensis C* 408. Turku. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6184-9>.
- V = *Vulgata. Biblia Sacra, Ex postremis Doctorum omnium vigiliis, ad Hebraicam veritatem, & probatissimorum exemplarium fidem*. Lugduni 1542.
- VAITTINEN, TANJA 2003: Vanhan kirjasuomen yhdysverbit. *Sananjalka* 45, 45–66. Suomen Kielen Seura, Turku.
- 2007: Mikael Agricolan teosten yhdysadjektiivit. *Virittäjä* 111, 523–542. Kotikielen Seura, Helsinki.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja* 1–2. Ensimmäinen (A–I) ja toinen (J–K) osa. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Valtion painatuskeskus, Helsinki 1985, 1994.
- VKS[verkkosanakirja] = *Vanhankirjasuomensanakirja*. 2014. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 38. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Verkkojulkaisu HTML. URN:NBN:fi:kotus201435, ISSN: 2323-3370. <URL <http://kaino.kotus.fi/vks>>. Jatkuvasti päivitettävä julkaisu.
- VKSA = Vanhan kirjasuomen sanakirjan arkisto. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki.

TANJA TOROPAINEN: *Adjective-initial compound nouns in the works of Mikael Agricola*

There is a special type of compound word appearing in terms of historical linguistics in Mikael Agricola's (ca. 1507–1557) Finnish-language works, which displays an adjective in the modifier position and a noun in the head position. When inflected, both parts are congruent in number and case, for example *omatunto* ('own' + 'feeling' > 'conscience') : *omaintuntoin* ('own+PL+GEN' + 'feeling+PL+GEN' > 'conscience+PL+GEN'). Only independent words in one phrase are usually congruent in Finnish, but the parts in this type of compound can be in congruence with each other. However, congruency does not always take place, and the same lexeme can display other instances, wherein the head will be inflected but the modifier will not, for example *omatunto* : *omatuntoin* ('conscience+PL+GEN').

This type of compound is rather common in Agricola. There are 73 lexemes of this type found, and they appear a total of 515 times. There are a few frequent lexemes, but approximately two thirds of the words are unique. Some of Agricola's adjective-initial compound nouns are even used in contemporary Finnish, for example *pitkäperjantai* ('long' + 'Friday' > 'Good Friday') and *uusikuu* ('new' + 'moon' > 'new moon').

The study describes the morphological aspects of Agricola's adjective-initial compound nouns and how they differ from comparable compounds in contemporary Finnish. The paper in particular examines congruency. In which lexemes does congruency appear? Does the adjective in the modifier position have an effect on congruency? Is congruency different in Agricola's various works? Moreover, Agricola's words are compared to their Latin, German and Swedish equivalents.

Even though adjective-initial compound nouns are, due to congruency, nearly syntagmatic fixed phrases, they can be deemed clear compounds in Agricola's works because they form whole, independent semantic units and identify the referent. Furthermore, equivalents to these words can often be found in other languages as independent lexemes.

Tanja Toropainen
tanja.toropainen@utu.fi
Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus
20014 Turun yliopisto